

Спомен за село

Спомен за село

Съставител

Виолета Коцева

Рецензенти

проф. днк Веселин Тепавичаров

доц. д-р Илия Илиев

София • 2020

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Сборникът е резултат от проект „Две къщи, две родини (рефлексии от миграционните процеси от края на ХХ и началото на ХХІ в. по примера на общ. Баните, обл. Смолян), по Договор № ДМ 15/5 от 19. 12. 2017 за финансиране на научноизследователски порект в „Конкурс за финансиране на научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2017 год.“, Министерство на образованието и науката, Фонд „Научни изследвания“, с ръководител гл. ас. д-р Кремена Йорданова.

© 2020 Виолета Коцева, съставител

© 2020 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4920-4

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Коцева, Виолета.</i> Предисловие от съставителя	7
<i>Беров, Христо.</i> Накратко за една нереализирана миньорска мечта (Давидковското рудно поле и опитите за неговата широкомащабна експлоатация в годините на държавния социализъм)	11
<i>Фандъкова, Ивет.</i> „С дъх на лавандула“. Поминък и миграционни нагласи в община Баните в началото на XXI в.	18
<i>Йорданова, Кремена.</i> Празници и празнуване в началото на XXI век (по примера на община Баните)	38
<i>Коцева, Виолета.</i> Даряване и дарителски практики в малки населени места в началото на XXI в. (по примера на с. Давидково, община Баните)	70
<i>Абаджиева-Иванова, Иванка.</i> (Не)възможното завръщане?	89

Предисловие от съставителя

Виолета Коцева

Сборникът, който уважаемият читател държи в ръцете си, е резултат от работата на малък, но сработен в дългогодишната теренна работа екип. Последното е от особено значение за етнографската работа, свързана с пребиваването сред хората, наблюдаването, документирането, изследването и анализирането на процесите в тяхното ежедневие.

Проектът, резултат от който е сборникът *Спомен за село*, носи заглавието „Две къщи, две родини“ (рефлексии на миграционните процеси в началото на XXI в. по примера на община Баните, област Смолян)“ с ръководител гл. ас. д-р Кремена Йорданова. Той беше финансиран от Фонд Научни изследвания през 2017 г. със срок на договора две години. В този смисъл екипът проведе и осъществи своите проучвания напълно в заложените в работната програма срок. Факт, който заслужава адмирации. Въпреки това предвидените и изглеждат достатъчни на ниво работна програма периоди и време за проучване, се оказаха крайно недостатъчни. Проектът беше замислен като преимуществено етнографски, но с интердисциплинарни препратки. Така, благодарение на работата с архивни източници, на изследователската гледна точка беше дадена и историческа перспектива. По този начин част от причините за изобретяването на конкретни жизненни стратегии от страна на хората в централнородопските села, създадени като реакция на миграционните процеси, бяха потърсени в близкото и по-далечно минало.

Същината на проекта е анализ на емпиричен материал, събран чрез провеждането на теренни проучвания с методите на класическата етнологика наука. По този начин се цели проследяване на процесите, протичащи във високотлански и малки населени места, каквито представляват селата, включени в административното управление на Община Баните. Успоредно с това, като интердисциплинарен проект, работата беше организирана в пресечната точка на историческата и етнографската научна методология. Съчетаването на работата с различни по вид източници и изворова база – исторически и етнографски, дава облика на изследванията.

Защо миграции? Защо община Баните? Защо отново Родопите? Вероятно това са въпросите, които читателят си задава, когато се запознава с темата на проекта. Темата за миграциите е позната, изследвана, не губеща актуалност в глобалния свят. Днес естествено е човек да е мобилен, в миналото обратно – трудно тръгва на път. Редица автори подхождат към темата и в резултат има натрупана огромна по обем литература, част от която влиза в употреба в ста-

тиите в сборника. Сравнително малко на брой обаче са локалните изследвания, които съсредоточават усилията на етнологи, историци и социолози върху *големите губеци*, върху хората, потърпевши от отлива на младо население, върху процесите в конкретни населени места, излъчващи мигранти. Изследването на миграционните процеси в общ план има предимството да извежда широки изводи и обобщения, показвайки по този начин спецификите на мигрантските нагласи. Недостатък е, че те остават дистанцирани от регионалната картина и пропускат локалните специфики. Излишно е да напомням, че всяко населено място носи своите традиции в културен и социален план. Последното неизменно се отразява на традиционните форми на мобилност и миграции. Които пък формират и специфични стратегии за справяне с последвалите процеси – демографски, социални, икономически и културни.

Статиите в предлагания сборник разглеждат различни аспекти на рефлексите на миграционните процеси в селата от община Баните, област Смолян. Няма как сборникът да представя пълна картина, такава е невъзможно да бъде изградена в рамките на двугодишен, ограничен откъм възможности за изследване, период. Успоредно с това, тя не е и статична, реагира на всяка политическа и икономическа промяна със собствени пулсации и изобретявайки собствени механизми, които да подпомогнат оцеляването на колектива. Затова и екипът се съсредоточи върху някои от основните проявления на рефлексите на миграционните процеси, в опит да открие спецификата на локалните решения и практики.

Анализът на гл. ас. д-р Христо Беров е съсредоточен върху опита за разработване на минното дело и рудодобива в с. Давидково. Темата за останалата нереализирана мечта за заработването на готовата мина се появяваше във всеки разговор в селото. Контрастът на живото село с много специалисти-инженери по минно дело, които дават надеждата за още по-голямо добруване, с демографския и икономически срив, предизвикват чувство на носталгия сред местните. Опирайки се на архивни материали и етнографски данни, Хр. Беров изследва зараждането на идеята за развитие на минното дело в с. Давидково и последвалото ѝ изоставяне. Авторът прави опит да проследи и нагласите на местните хора „за“ или „против“ и тяхната аргументация.

Работата на д-р Ивет Фандъкова изследва променящата се стопанска структура, която следва демографската криза в Централните Родопи. В центъра на нейната работа е смяната на традиционния поминък – тютюнопроизводството с опита за въвеждането на нов такъв – производството на разсад за лавандула. Авторката разглежда смяната на поминъка като възможна жизнена стратегия с потенциал за развитие.

В центъра на изследването на гл. ас. д-р Кремена Йорданова е новата стара празничност в селата от община Баните. Акцент в нейния анализ са общоселските празници, които авторката разглежда в перспективата на събирателен център за напусналите селото. Тя се спира последователно на селските

събори, на родовите срещи и на курбаните като средоточие на общуване за разпръснатите у нас и в чужбина селски диаспори.

Гл. ас. д-р Виолета Коцева се спира на практиките за подпомагане под формата на даряване и дарителски акции на напусналите селото жители. Те се разглеждат като стратегия за справяне с различни кризисни жизнени ситуации. От една страна мигрантите, които подпомагат живота на селото, тушират напрежението от избледняването на роднинските контакти и носталгията, оставайки чрез дарителските акции активни участници в живота на селото и печелейки социален престиж. От друга страна, за останалите в родното място хора това е възможност за компенсиране на бюджетния селски дефицит и подпомагане на общественополезни каузи.

Последната статия в сборника е дело на докторант Иванка Абаджиева-Иванова. През призмата на образованието и неговата роля като фактор за предприемане на миграции, тя очертава перспективите за (не)възможни завръщания. Обект на изследване на Ив. Абаджиева-Иванова е и специфичният случай с ромското малцинство в с. Давидково и неговото включване в образователната система.

Сборникът няма претенции за изчерпателност. Съзнаваме напълно сериозността на темата, с която се захванахме. Сериозна е, защото акумулира емоции, събира и разделя човешки съдби. Зад всяко едно изследване, етнографите знаем това най-добре, стоят множество разкази, но всички до един лични. Всеки с болките и радостите на разказващия, с неговите мечти и провали. Вероятно на моменти това ни кара да бъдем и по-емоционални. Обикновено *книжните науки* обвиняват етнографите в пристрастие на изворите. Сигурно имат право. Донякъде. Няма как да изследваш обществото през призмата на личните разговори, зад всеки от които се крие личната житейска история и да останеш безразличен. А рефлексите на миграционните процеси в работещи и живи в миналото село, които днес едва оцеляват, няма как да не навяват тъга. Надяваме се, че тази емоционалност няма да наруши научната стойност на изследванията. А само ще добави към нея.

Приятно четене!

Накратко за една нереализирана миньорска мечта (Давидковското рудно поле и опитите за неговата широкомащабна експлоатация в годините на държавния социализъм)

Христо Беров

През есента на 2017 г. в Народното събрание на Министерството на енергетиката се налага да отговаря на въпрос за инвестиционен интерес към развитието на т. нар. Давидковско рудно поле. В хода на отговора се посочва, че районът е богат на оловно-цинкови руди, но не е напълно проучен.¹ Едва ли може да се приеме напълно подобна констатация от страна на тази уважавана българска институция, имайки предвид особеното място и значение, което се отдава на минното дело и рудодобива и то именно в Родопите в периода след 1944 г. Възникването на гигантското предприятие Горубсо и обособяването на рудодобивните центрове гр. Мадан, гр. Рудозем и до известна степен гр. Лъки в Средните Родопи, както и гр. Кърджали и гр. Златоград в източната част на планината през 50–80-те години на XX в. също говорят по-скоро за добре проучен и разработен район (Събев, Йорданов 2014: 4–6). Голямото изследване за развитието на минното дело в Родопите през XX век все още чака своето време и изследовател и целта на настоящия текст далеч не е да изяснява тази сложна материя, което е и невъзможно в рамките на няколко страници. Намерението е по-скоро да се хвърли малко повече светлина върху един от нереализираните обекти на рудодобивната промишленост в Средните Родопи – именно Давидковското рудно поле – и да се потърси възможен отговор за неосъществените планове и тяхната връзка с тревожното обезлюдяване на района.

Проучванията и експлоатацията на рудните залежи в Родопския масив започват още през първата половина на XX век, като значително развитие има в годините на Втората световна война, но истинската широкомащабна добивна и проучвателна дейност на терен е свързана със създаването и работа на българо-съветското дружество „Горубсо“ (Горно-рудное болгаро-советское общество) през 1950 г. (Начева 2017: 96–97). Акцентът, разбира се, пада основно върху големите обекти в околностите на градовете Мадан, Рудозем, Златоград, донякъде Лъки, но районът на Давидково също влиза в

¹ <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/investitor-ima-interes-da-prouchi-davidkovskoto-rudno-pole-248813/> (последно посетен на 10. 09. 2019, 15:00).

големите планове. Проучвателни групи работят на терен от средата на 50-те години на XX век.² Малко по-късно, при оформяне на чисто административната структура на мегапредприятието Горубсо, Давидковското рудно поле попада в състава на Пето рудоуправление на Горубсо-Мадан с централа гр. Лъки. Съответно и отговорността за неговото проучване и експлоатация се носи от директорите в гр. Лъки. Тук може би идва първата по-сериозна трудност, тъй като проучванията в района се водят от бригади на подчинение на Геологопроучвателно предприятие – Асеновград.³ Проучванията на тези бригади вероятно дават основание и надежда да се разглежда *Давидковският район [...] като бъдещ минно-добивен микрорайон, който ще играе не малка роля в цветната промишленост*, както се твърди в една информативна бележка, изпратена до окръжния комитет на БКП в гр. Смолян през 1961 г.⁴ Изгледите като че са повече от добри, но работата по добив на руди (основно оловно-цинкови) така и не стартира през следващите години. По спомени на местни жители подготвителни работи са предприети от страна на Горубсо и Минстрой⁵, но до „отваряне на мината“ така и не се стига.⁶ Според общоприетото мнение причината е в настъпилите след 1989 г. промени,⁷ но се прокрадва и съмнението, че може би залежите са се оказали с недостатъчно високо рудно съдържание.⁸

В морето от съхранени архивни документи за дейността на Горубсо и отделните негови подразделения (рудоуправление), включително и интересуващото ни Пето такова, има достатъчно информация, потвърждаваща последното. Въпреки добрия старт на рудодобива в района на управлението в гр. Лъки към средата на 70-те години ясно се вижда намаляването на процентното съдържание на олово и цинк в добиваната скална маса. Така например за свързания, според геоложките проучвания, с Давидковското рудно поле рудник „Кенан дере“ процентите падат от 4,89 (олово) и 2,63 (цинк) през 1962 г. на 1,82 (олово) и 2,18 (цинк) през 1970 г. и 1,54 (олово) и 1,32 (цинк) през 1980 г.⁹ Най-вероятно подобна е ситуацията и с интересувания

² ДА-Пловдив, ф. 1890, оп. 1, а. е. 84, 86, виж и пак там, а е. 12.

³ Геологопроучвателното предприятие в гр. Асеновград е създадено през 1966 г. на база действащите от началото на 1948 г. малки геологопроучвателни бригади от района на Родопите, за подробности ДА-Пловдив, ф. 1890.

⁴ ДА-Смолян, ф. 436, оп. 14, а. е. 5, л. 63.

⁵ Специално създадено през 1952 г. с решение на Министерски съвет предприятие със задача да изгради минерално-суровинната база на Република България – <http://minstroy.com/istoriya> (последно посетен 03. 10. 2019 г., 15: 45)

⁶ Респонденти: Жена, 55 г. от Давидково, (интервю на Д. Василев); Мъж, пенсионер, около 80 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев); Мъж, пенсионер, 70 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев).

⁷ Същите интервюта.

⁸ Мъж, пенсионер, 71 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев).

⁹ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 32, л. 3.

ни район. В докладна записка от 1975 на директора на рудоуправление Йордан Мандалов се отбелязва намалението на съдържанието на олово и цинк,¹⁰ като пак по същото време в други два документа се поставя задачата за развитието на района, чието проучване върви вече повече от 20 години.¹¹ Запасите според тази записка в различните находища са около общо 3 400 хил. т. със съдържание на олово от 1,6–2,5 % и на цинк от 1,3–2,5%.¹²

В изготвен в началото на 1979 г. проект за „развиване и разкриване на Давидковското рудно поле“ се изтъкват няколко възможни варианта за реализиране на добива от гледна точка на икономическата изгода. Всички те са обявени за финансово неизгодни като само два от вариантите се разглеждат като реалистични, въпреки дебело подчертания отрицателен финансов резултат.¹³ Като основен проблем за експлоатацията се оказва високата стойност на превоз на суровината до най-близките преработвателни предприятия. В единия вариант се предвижда извозване на добития материал до обогатителната фабрика в гр. Лъки с камионен превоз, а в другия – изграждането на специална въжена линия за транспортиране на рудата до гр. Кърджали. Изчислените разходи и в двата случая надхвърлят 5 млн. лева годишно.¹⁴ Въпреки неизгодните финансови условия и ниските прогнози за съдържание на олово и цинк и годишен добив, е избран за реализиране вариантът с превоз до Кърджали, за което се препоръчва ускорение на *геопроектната работа и доказване на промишлени запаси с по-високо съдържание*.¹⁵ Подобни са изводите и на още два проекта за развитието на рудодобивното поле от лятото на същата 1979 г. и от следващата 1980 г.¹⁶ Въпреки детайлно разработените планове към средата на 80-те години експлоатацията все още не е започнала,¹⁷ а с политическите промени в края на десетилетието и резкия спад на цените на оловото и цинка на международните пазари (Събев, Йорданов 2014: 7) перспективата за някакво развитие съвсем замира. Не е случайно в този контекст, че основната вина за нереализираното предприятия местните хора хвърлят именно върху годините на прехода.¹⁸

Всъщност обаче от наличните съхранени документи начинанието очевидно е със съмнителна рентабилност и трудно намира пътища за реализиране

¹⁰ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 2, л. 2-3.

¹¹ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 6-С, а. е. 35, л. 4, оп. 8-С, а. е. 2, л. 3.

¹² ДА-Смолян, ф. 812, оп. 6-С, а. е. 35, л. 4.

¹³ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 20.

¹⁴ Пак там, л. 25.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 21, л. 22-23 и а. е. 22, л. 40.

¹⁷ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 6-С, а. е. 6, л. 6-7.

¹⁸ Респонденти: Жена, 55 г. от Давидково, (интервю на Д. Василев); Мъж, пенсионер, около 80 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев); Мъж, пенсионер, 70 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев); Мъж, пенсионер, 71 г., от Давидково, (интервю на Д. Василев).

дори в условията на плановата икономика и организацията на стопанството преди 1989 г.

Как нереализираният проект за рудодобив в района се отразява на населението и дали именно той провокира миграция след 1989 г.? Едва ли отговорът на този въпрос може да бъде намерен лесно и бързо. Тенденцията към намаляване на населението доста ясно се очертава още в края на 80-те години на XX век, както е видно от таблица 1. След средата на 50-те години, когато е пиковият момент за броя на населението в селото, следва постепенен спад. Възможно е да се открие пряка зависимост между спада на броя на населението и неуспешния опит да стартира рудодобивът в района, но по-вероятно влияние върху задържането на населението в селото и околностите му оказват други типове икономическа активност и заетост – най-вече в земеделието. Още в началото на 60-те години на XX век в Политбюро на ЦК на БКП се разглежда доклад на председателя на комитета по промишлеността Атанас Димитров, в който ясно се посочва недостига на квалифицирани работници в рудниците за добив на цветни метали. Пак там се подчертава, че *набирането на работници е ограничено, а местните жители не постъпват на подземна работа*.¹⁹ И въпреки, че документът разглежда проблема в по-широкия, национален контекст, едва ли случаят със с. Давидково и рудодобиваните инициативи в района е изключение. В следващите години се провеждат политики по благоустрояване на миньорските селища и задържане на населението. Само за сравнение близкият в географско и културно отношение гр. Лъки увеличава населението си и достига население от 3950 души през 1985 г., при 3268 души през 1965 г.²⁰ Тези промени показват по-скоро някаква пропусната възможност да се увеличи броят на населението в селото при евентуално стартиране на реални добивни работи. Това обаче съвсем не значи, че неуспешното начинание по „отварянето“ на мина в района на с. Давидково е в основата на отлива на население. Както се вижда и от данни за други райони от Средните Родопи миграцията е засилена и повсеместна (Лъки: 1992 г. – 3461 души, 2000 г. – 2956 д., 2010 г. – 2406 д., 2018 г. – 1852 д.²¹; Рудозем: 1965 г. – 7132 д., 1985 г. – 5153 д., 1992 г. – 4861 д., 2000 г. – 4397 д., 2010 – 3499 д., 2018 г. – 3385 д.²²; Мадан: 1965 г. – 13046 д., 1985 г. – 9922 д., 1992 г. – 8545 д., 2000 г. – 7779 д., 2010 г. – 6026 д., 2018 г. – 5293 д.²³; Смолян: 1965 г. – 17448 д., 1985 г. – 31295 д., 1992 г. – 34086 д., 2000 г. – 32548 д., 2010 г. – 31404 д.,

¹⁹ ЦДА ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4637, л. 10.

²⁰ <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=2852&ezik=bul> (последно посетен на 30.10.2019, 10:20).

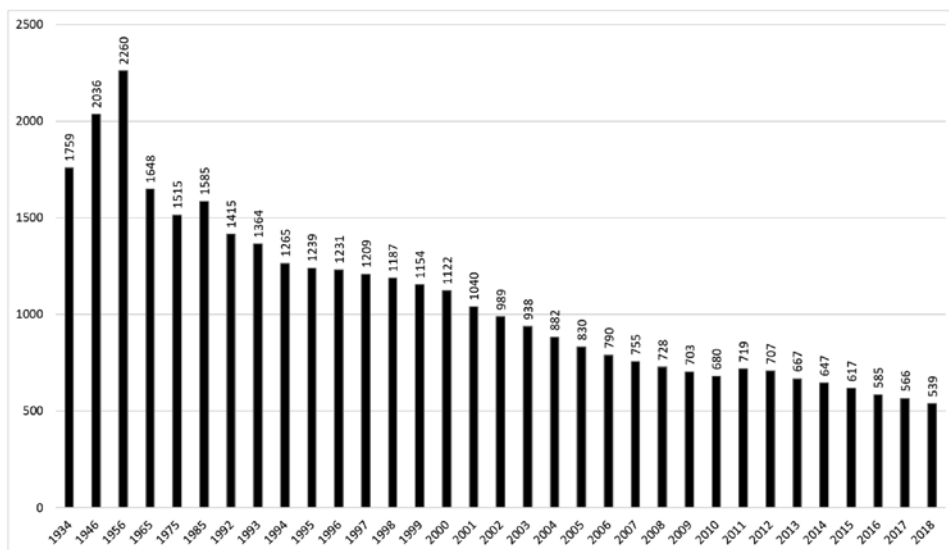
²¹ Пак там.

²² <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=4107&ezik=bul> (последно посетен на 30. 10. 2019, 10:45)

²³ <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=2898&ezik=bul> (последно посетен на 30. 10. 2019, 10:50)

2018 г. – 27505 д.²⁴; Доспат: 1965 г. – 2420 д., 1985 г. – 2625 д., 1992 г. – 2736 д., 2000 г. – 2667 д., 2010 г. – 2540 д., 2018 г. – 2078 д.²⁵).

Таблица 1 – Движение на броя на жителите с. Давидково (1934–2018) г.

Източник: НСИ– <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=1341&ezik=bul> (последно посетен 30. 10. 2019, 10:33)

Плановете и проучванията за рудодобив в околностите на с. Давидково със сигурност създават очакване сред местното население, но още през 80-те години ясно се вижда от ръководителите – от „отговорните фактори“, ако използваме жаргона на епохата – че *въвеждането в експлоатация на нови производства ще влоши икономическите показатели*.²⁶ Сериозната стойност на първоначалната инвестиция и съмнителните перспектива за печалба при реализация на рудодобива в Давидковското поле в съчетание с влошената външнотърговска конюнктура през 80-те години на ХХ век²⁷, със сигурност са истинските причини за изоставяне на минното дело в района. Едва ли обаче това е основ-

²⁴ <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=4404&ezik=bul> (последно посетен на 30. 10. 2019, 10:55)

²⁵ <https://www.nsi.bg/nrnm/show9.php?sid=1617&ezik=bul> (последно посетен на 30. 10. 2019, 11:00)

²⁶ ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 29, л. 38.

²⁷ Цената за тон олово остава трайно под 1000 USD след 1980 г. при нива от 1000 до 1500 в периода между 1965 и 1980 г. на моменти дори до над 2000 в края на 70-те години на ХХ век (Събев, Йорданов, 2014: 6). В този контекст не особено далновидна изглежда и политиката на Горубсо за подържане на добива на нива над 3 млн. т. годишно и съкращаване живота на предприятието с 18–20 години, виж Пак там.

ният фактор за засиления отлив на население от района след 1989 г. По-скоро влиянието на нереализирания проект е нищожно. В такъв случай по-почтената и адекватна позиция при стартиралите наново обсъждания за възможните широкомащабни инвестиции е, да се отбележат сериозните геологични проучвания (включително и през последните години²⁸) и основавайки се на сериозния опит от преди 30–50 години, да се постави въпросът за добива в светлината на нови технологични решения, които биха намалили експлоатационните разходи и оправдали сериозното инвестиционно усилие с подобрена перспектива за печалба, без да се създават илюзии у местното население за перспективите от евентуален икономически бум при реализиране на подобна идея.

Библиография

- Бояджиев, Ст., Вл. Георгиев, Н. Обретенов, 2012.** Регионално разпространение на аномалните геохимични полета и на коренната минерализация на територията на страната, *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет*, Книга 1 – Геология, 2012, т. 103: 149–226.
- Вангелова, В., Цв. Илиев, Б. Кольковски, 2010.** Нови данни за минералого-геохимичните и генетичните особености на находище Говедарника, Лъкинско рудно поле, *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет*, Книга 1 – Геология, 2010, т. 102: 127–160.
- Йосифов, Д., Л. Никова, Д. Цветкова, 1988.** Геофизични критерии за прогнозиране и търсене на оловно-цинкови орудявания в Родопския масив, *Списание на българското геологическо дружество*, 1988, 49, 3: 1–18.
- Кольковски, Б., Ст. Бояджиев, 2007.** Късноалпийската металогения на западните и централните части на Родопския масив на територията на България – нов поглед, *Списание на българското геологическо дружество*, 2007, 68, 1–3: 143–156.
- Начева, З. 2017.** Документи за развитието на рудодобива в Родопите, съхранявани в Държавен архив Смолян – В: *Стопански и културен живот в Родопите и Тракия (XIX–XX в.)*, *Сборник с доклади и съобщения от международна научна конференция Смолян 14 юни 2017*, Смолян, 2017.

²⁸ Бояджиев, Ст., Вл. Георгиев, Н. Обретенов, Георгиев, Вл. Регионално разпространение на аномалните геохимични полета и на коренната минерализация на територията на страната, *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет*, Книга 1 – Геология, том 103, с. 149–226, Вангелова, В., Цв. Илиев, Б. Кольковски, Нови данни за минералого-геохимичните и генетичните особености на находище Говедарника, Лъкинско рудно поле, , *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет*, Книга 1 – Геология, том 102, с. 127–160, Б. Кольковски, Ст. Бояджиев, Късноалпийската металогения на западните и централните части на Родопския масив на територията на България – нов поглед, *Списание на българското геологическо дружество*, 2007, 68, кн. 1–3, с. 143–156, Йосифов, Д., Л. Никова, Д. Цветкова, Геофизични критерии за прогнозиране и търсене на оловно-цинкови орудявания в Родопския масив, *Списание на българското геологическо дружество*, 1988, 49, кн. 3, с. 1–18.

Събев, Д., Р. Йорданов, 2014. *Социална икономика на рудодобива в Родопите*, Фондация Фридрих Еберт, Бюро България, Анализи, Ноември 2014 – http://wp.flg.bg/wp-content/uploads/2016/05/Sozialna_ikonomika_na_rudodobiva_v_Rodopite.pdf (последно посетен на 09. 10. 2019, 10:20).

ЦДА ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4637.

ДА-Пловдив, ф. 1890, оп. 1, а. е. 12, 84, 86.

ДА-Смолян, ф. 436, оп. 14, а. е. 5.

ДА-Смолян, ф. 812, оп. 6-С, а. е. 6, 35.

ДА-Смолян, ф. 812, оп. 8-С, а. е. 2, 20, 21, 22, 29, 32.

Национален статистически институт (НСИ):

<https://www.nsi.bg/nrnм/show9.php?sid=1341&ezik=bul>

<https://www.nsi.bg/nrnм/show9.php?sid=4107&ezik=bul>

<https://www.nsi.bg/nrnм/show9.php?sid=2898&ezik=bul>

<https://www.nsi.bg/nrnм/show9.php?sid=4404&ezik=bul>

<https://www.nsi.bg/nrnм/show9.php?sid=1617&ezik=bul>

„С дъх на лавандула“.
Поминък и миграционни нагласи в община Баните
в началото на XXI в.

Ивет Фандъкова

След дългогодишна изследователска практика в района на община Смолян, научната работа на автора на настоящата статия и на целия изследователски екип за пръв път се насочи към община Баните. В случая, с конкретна цел, а именно проучване на миграционните процеси в региона. Дългогодишните ни научни начинания досега бяха с отправна точка с. Славейно и преместването ни с 15 километра на изток не изглеждаше чак толкова предизвикателство. На пръв поглед ситуацията в община Баните не се различава особено от общата картина на живота в Родопите. Но именно десетте години натрупан опит в региона ни позволяват с „усета на майстор“ да уловим и привидно незабележимите нюанси в предмета на работата ни. В действителност дори и пейзажът се променя осезаемо. Горският фонд на боровите гори намалява за сметка на широколистните. Ефектът от това не е само върху сетивата на посетителя, но и спрямо икономическата ситуация, сферите и възможностите за трудова реализация, демографската картина, полово-възрастовата структура на населението и прочее. Активната дърводобивна и дървопреработвателна промишленост в община Смолян има съществено значение за поминъка в региона и запазване на населението в трудоспособна възраст (Йорданова 2017). Издирването на аналогичните икономически и социални актьори в община Баните изглежда като предизвикателство и поради факта, че тя е доста разнообразна като населени места и техните дадености. Ето защо научният екип си постави за задача да работи в няколко селища, с което да обхване различни географски места, демографски особености, икономически, социални, културни и други специфики. Така например дърводобивът и дървообработването все пак е фактор за живота в селата Давидково и Стърница, намиращи се на над 1000 м. надморска височина, в ареала на боровите масиви. Село Баните, от друга страна, е облагодетелствано с изворите гореща минерална вода и значителна част от развитието е насочено в усвояването на този ресурс. В селата Гълъбово, Дрянка и Оряховец пък се натъкнахме на шивашки цехове – наследници на текстилната индустрия от преди 1989-та година, намерили почва в малки населени места с доста свободна женска ръка. Но това, което забелязах във всички населени места, бяха многобройните градини с лавандула. Окото ми беше привлечено не само заради приятния зелен оттенък, но и

защото е изненадваща и неочаквана гледка за тази част на страната. Подобни насаждения липсват в селата от община Смолян, а масовостта им само на няколко километра по поречието на р. Малка Арда говореше, че не става въпрос просто за хоби, а може да се търси перспективата на нов поминък. Това ме провокира да поставя въпроса за значимостта на това явление, синхронизирайки отдавнашния ми интерес по темата с контекста на настоящия проект, насочен към проблемите на миграционните процеси.

* * *

Обезлюдяването на малките населени места в Родопите е голямата „рана“, за която местните споделят и без да бъдат питани, а свидетелствата за този процес са видни и от главния път. Темата обаче никак не е нова. Не съвсем неочаквано и в действителност актуално звучат статиите в списание „Родопи“ от 1975 г., посветени на миграцията и мобилността в региона. Разискванията в текста са в унисон с дискусията по миграционните проблеми в западната литература, която набира популярност двадесетина години по-рано. Визирам неокласическата теория, която възприема миграцията между селските и градските райони като неизбежно следствие от процеса на материално развитие, при който излишъкът от работна сила в селския сектор ще осигури работния потенциал на градската индустриална икономика (Lewis 1954). Този подход вижда миграцията като линеен, предвидим и универсален процес (Todaro 1969) и ако му се доверим, изглежда, че тенденциите в Родопите не са резултат на специфичните локални условия. И в родната литература фокусът е върху проблема за изселническото движение като резултат на урбанизацията и съсредоточаване на промишленото производство в по-големите градове. Обсъжда се например това, че ако се снижи заплащането на тютюнопроизводителите ще има отлив на трудова ръка и развиващата се промишленост ще я привлече (Хайтов 1975). В тези години още няма криза в тютюнопроизводството, каквато ще настъпи по-късно и ще оправдае очакванията. В действителност средата и втората половина на 20-ти век за изследвания регион са белязани от значително развитие на минното дело и дърводобивът. Това създава миграционна активност във вътрешността на Родопите, чиято главна посока е към големите градове (Троева 2003: 112). Но също така и от малките села и махали към по-големите села, в които има открити филиали на заводи и цехове. И все пак се констатира, че в Родопите ситуацията има своите специфики, тъй като предприятията на дърводобивната, минната и друга промишленост са пръснати из цялата територия на планината и затова не се стига до ситуация на излишък на работна сила (Копралев 1975: 28). Отглеждането и преработката на тютюн също запазва значението си като важен източник на допълнителен доход, както и картофопроизводството, макар с по-малко икономическо значение (Карамихова 2003: 45). В този период все още не се гово-

ри за обезлюдяване, но се наблюдават промени в мобилността и миграцията и се набелязват тенденциите, които са обезпокоителни.

Процесите придобиват обаче специфичен национален привкус с промените след падането на социалистическия режим през 1989г. Отглеждането на тютюн, картофопроизводството, минната и дърводобивната промишленост са стожерите, върху които се крепи голяма част от икономиката на Родопите до този момент. Техният упадък вследствие на промените тласка процеса отвъд сценария и на най-песимистичните очаквания. Пренастройването на икономиката на пазарен принцип в началото и средата на 90-те и последвалата криза затваря вратите на много предприятия в Родопите, като този процес засяга десетки цехове, обслужващи тежката промишленост, както и такива за трикотаж, обувки, монтажни услуги, дърводобив, рудодобив (Троева 2003: 113). Раздържавяването на кооперациите нанася фатални щети на селското стопанство. Ситуацията се утежнява и от лошите резултати от приватизацията, за която е трудно да се чуе добро мнение от местните и се възприема като поредния тежък удар върху и без това издъхващата икономика. Преходът от централизирана към пазарна икономика води до загуба на предишните пазари за голяма част от продукцията (Карамихова 2003: 46). Масата от местното население е засегнато от свиването на пазара на българските цигари през 90-те, което довежда до спад на изкупните цени на тютюна и намаляване на производствения обем (Троева 2003: 113).

Така създадената тежка икономическа ситуация, от една страна и либерализирането на задграничните пътувания, от друга, оказват сериозен ефект върху миграционните процеси. Логичното следствие е първата голямата емигрантска вълна от 1990–1992 г., която прокарва и пътеките за последвалото изселване от региона (Карамихова 2003: 48). Първоначално установените миграционни линии улесняват потока от информация, натрупания опит, създадените връзки и структури, намаляват риска и улесняват решението за миграция (De Naas 2008: 19; Massey et al. 1993: 448).

Влиянието на всичко това върху миграционната активност като че ли започва да се забелязва по-осезаемо в началото на новото хилядолетие. Повечето от респондентите споменават именно този период като преломен за решението им за миграция и това най-често е свързано със загуба на настоящата им работа. Една от най-разпространените алтернативи се оказва традиционният гурбет на мъжете като строители в големите градове. Процес, започнал да набира сила още от началото и средата на 90-те (Троева 2003: 113). Бумът на строителството от началото на новото хилядолетие оказва още по-голям тласък в тази посока. Започва и по-осезаема и масова трудова миграция на женското население към страните от Европа, предимно Гърция, Испания, Португалия, Италия. Тя най-често е свързана със сезонна работа в сферата на земеделието или като домашни помощнички. В същото време още от края на 90-те постоянно нараства и броят на тези, които се решават

на дългосрочна миграция (Карамихова 2003: 62). Миграционният поток се насочва както извън пределите на страната, така и към по-големите близки градове. По-голямо значение за обезлюдяването на селата има вътрешната, отколкото трансграничната миграция. Последната е в по-голяма степен временна и се предприема само от отделни членове на семейството. Именно завърналите се от странство мигранти са тези, които най-често решават да поемат към големия град, този път с цел трайно установяване. *До преди 8–10 години младите хора, които живееха в общината тука, излизаха навънка, но децата и семействата оставаха тука. Но в последните няколко години, за голямо съжаление, се ориентираха към големия град вече с децата. Купуват си апартаменти. Целите семейства. Както аз имам двама сина. Единият е в София, другият в Пловдив.*¹

В първото десетилетие на века като цяло ситуацията с безработицата в България бавно се подобрява, като от нива на безработица над 20% през 2001–2002 г. се стига до рекордно ниски нива от почти 5% малко преди да започне световната криза през 2008 г. (Ангелов 2010: 21). Това позитивно развитие постепенно намалява стимулите за миграция, но икономическата криза до известна степен влошава показателите и безработицата достигна около 10% в началото на 2010. Очаква се това да засили отново емиграционните нагласи, но в същото време рецесия има както у нас, така и в останали масови дестинации на миграционния поток от България. Това ограничава и възможностите за по-добра заетост при миграция и донякъде балансира процеса. Както се разбира и от примера в този период вътрешната миграция към големия град, като че ли взема превес.

Кривата на взаимовръзката между икономически условия и изселване от родното място върви стремглаво надолу като верижна реакция, при която единият процес провокира другия и обратното. И все пак тотален колапс в живота в региона няма и изглежда, че съществува механизъм, който успява да запази повечето селата все пак функциониращи. Така на преден план изниква въпросът кой и защо остава на село? Както става ясно от дадения пример, представители на активното поколение са тези, които се изселват трайно, докато възрастните в повечето случаи остават в родното място. Така на фокус излиза проблемът със застаряването на населението и липсата на перспективи пред младите. Както казва един респондент: *тук няма безработица, защото са повечето пенсионери.*² Знаем повече за изтласкващите фактори и по-малко за тези, които все пак успяват да задържат икономическата и демографската ситуация на определено ниво. И тъй като основният довод за миграцията е икономическият, считам, че е резонно акцентът в изследването ми да падне именно там. Хипотезата ми е повлияна от икономическия детерминизъм в

¹ Мъж, ок. 55 г., с. Баните

² Жена, 60 г., с. М. Арда

миграционните теории и се опира на идеята, че икономическият растеж в родното място би трябвало да означава понижена изходяща миграция. Споделям мнението, че успешният подход при изследване на миграцията е, тя да бъде поставена в общия контекст на стратегиите за осигуряване на средствата за препитание. В същото време обаче отчитам и значението на индивидуалните решения, които в своята същност могат да бъдат не само икономически, но и ирационални. Този подход цели до някъде да се *релативизира валидността на редуционистките схеми на неокласическата миграционна теория с акцента върху разликата в доходите, която подценява символните, професионалните и екзистенциални измерения* (Кръстева 2014: 672). Опитите да се отделят миграционните процеси от по-широкия икономически, социален, политически и културен контекст, водят до загуба на връзка между миграцията и заобикалящите я трансформационни процеси (de Naas 2008: 37). Следвайки така зададената смислова линия, логично първият въпрос, който трябва да се постави, е доколко едно успешно и перспективно икономическо начинание в региона оказва влияние върху нагласата към миграция. Изследването на предприемачеството с лавандулови насаждения е опит в тази посока.

Предпоставки и мотиви

Отглеждането на лавандулов разсад е нов поминък за региона, който възниква преди 4–5 години съвсем неочаквано, почти като експеримент. *Може би преди 3–4 години проходиха няколко души с тоя бизнес. Оттам насетне видяха, че това е наистина добра алтернатива за докарване на семейния бюджет на парички.*³ Но зад случайността може да се открие доста логика. От една страна се оказва, че лавандулата се развива изключително добре в планинските условия на община Баните. Сред местните се носи мълвата, че има нещо специфично в климата и почвата, което прави отглежданата лавандула с особено добро качество и съответно много търсена. Всъщност тук се произвежда само разсада за лавандула, който след това се пласира в други части на страната – най-често Казанлъшко и Добричко, където има по-благоприятни условия за възрастните растения. Самият разсад няма нужда от много площ, но му трябва влажност и редовно поливане. От друга страна Родопите изглеждат не само подходящи за подобна култура, но дори сякаш са я чакали. Тук въпросът с механизацията на земеделието винаги е бил по-проблемен, отколкото в равнинните райони. Лавандуловият разсад от своя страна не изисква механична обработка, а много ръчен труд. В същото време, освободените след тютюна и картофите площи, стоят пустеещи, чакайки да намерят своето смислено предназначение. И лавандулата се явява достоен заместител. Има много общо между заниманията с тютюнопроизводство преди и тези с лавандулата

³ Мъж, ок. 55 г., с. Баните

сега, като условия и изисквания на работния процес. В интервютата аналогията с производството на тютюн често се споменаваше от респондентите. Опитът на населението с отглеждане на тютюн и картофи е от голямо значение и сходството в дейностите им дава увереност, че е нещо, което умеят и ще се справят. Селскостопанската работа е типична за селото и хората търсят реализация в тази производствена сфера, която отговаря на техните умения и опит. В също време се отчита, че лавандулата се отглежда доста по-лесно от тютюна например. В действителност се твърди, че тютюнът е 7 пъти по-трудоемък от ръжта (друга основна местна култура, отглеждана в миналото) и 2 пъти повече от картофите (Кузманов 1978: 32). За население, свикнало с тези трудоемки дейности, не е изненадващо мнението, че работата с лавандулата е дори приятна. Тя не изисква много грижи и съответно работни часове. Неколкократно се споделяше, че дори прави ежедневието по-разнообразно. Изглежда донякъде като баланс между разнопосочно натоварващи занимания. След ден, прекаран в шивашкия цех, на стола под луминисцентното осветление, работата на открито в градината е някаква алтернатива. Освен всичко, се долавят споделени позитивизъм и ентузиазъм, както и усещането, че нещо ново и смислено се случва. *Най-хубавото нещо, което се случва с тази култура, знаете ли, че когато седнеш примерно в Баните, приказката ти е готова – лавандулата. И с всеки можееш да коментираш, да обсъждаш, всеки подава информация най-различна.*⁴

Без да изисква много ежедневен труд, с възможността дейностите да се напасват според свободното време и с помощта на семейството и дружините им усилия, лавандулата се явява идеалното странично занимание, което да носи допълнителен доход. *Гледам, помагам и събирам опит и викам, тая година айде, почвам и аз да сея. Да ти кажа, аз, като за първа година, не се изплаших, макар че ме плашеха – много е скъпо, много иска работа, ама не видях зор. Дъждовно беше, не поливахме много. Ми ще продължавам, 'кво да правя с една заплата.*⁵ *Може би най-примамливото разбира се е добрата печалба. Обикновено се споменават цифри около 10 хиляди лева доход на семейство, но от значение е и размерът на вложението. Говори се и за хора, които печелят по 20–30 хиляди лева на година. Някои споделят и за спечелени повече от 40 хиляди, но твърдят, че това е било еднократно в началото, когато изкупната цена е била много висока. В същото време инвестицията в лавандулата е по джоба на местния човек, като 1000–2000 лева са напълно достатъчни за старт и се връщат още в рамките на първата година. А за 2019 г. очакванията са, че ще има по-висока цена – около 12–13 стотинки и дори се обсъжда евентуалното започване на износ за Гърция. Вече наистина през къща се развива това. Много са доволни. Примерно има семейства, къщи, които си взимат*

⁴ Жена 60 г., с. М. Арда

⁵ Жена, 30 г., с. Вишнево

дори апартамент. Една гарсонiera в Пловдив примерно. Много са доволни. Първата година беше, дето се вика, почти на себестойност. Но след това явно намериха пазар навънка да изкарват тая продукция.⁶ Цифрите и натрупаният опит от някои членове на общността създават ентузиазъм, който доста бързо се разпространява и изглежда върви все нагоре. Миналата година доста по-малко сяхме. Около 100 хиляди бройки и те се хванаха 50–60 хиляди. Около 5000 миналата година сме изкарвали. Тая година сме двойно посели повече.⁷ Това е най-често срещаният разказ, който свидетелства за тенденция на удвояване мащаба на начинанието след първата година, като някои дори го утрояват. Някои респонденти разказват и за по-крупни предприемачи, които садят и по милион коренчета. В тези случаи начинанието излиза извън рамките на семейния бизнес, който разчита на труда само на членовете на семейството и тогава се прибягва до наемане на работници. По този начин чрез отглеждането на разсад за лавандула се създават и допълнителни работни места. *И си им плащат на жените, основно жени да ги сеят, да ги чепкат. [...] Те ги карат дори от отвън общината вече... И ангажират работна ръка. 'Щото от село в село карат ги с бусове. Това иска всичкото работна ръка.'*⁸ За това не е чудно защо например в село Дрянка предната година с лавандула са се занимавали 2–3 семейства, а за тази се твърди, че са половината къщи в селото. Личните ми наблюдения върху село Оряховец пък ме убеждават, че доста повече от половината къщи имат лавандулови насаждения. Подобна е картината и в селата Гълъбово и Вишнево. Единствено в по-високите части на планината, към Давидково и Стърница не срещам масово осеяни с лавандула градини. Високопланинските селища се оказват по-непригодни за засаждането поради спецификата на отглеждането на културата. Тя изисква много вода и близостта до реката е ключова за честотата на домакинствата, които се занимават с това. Затова и в селата, по поречието на р. М. Арда много по-рано и по-масово навлиза това производство. Но има лавандула и в повечето къщни дворове, където за поливане се ползва водопровода.

Всъщност в сезона на отглеждане на разсада (който е от пролетта до есента) почти винаги може да се засече някой, който се грижи за лавандулата си. Точно така срещнах първия си респондент в село Гълъбово – рускиня, имигрантка от Молдова. Спрях се при нея, привлечена от китната лавандулува градинка пред къщата ѝ, която тя точно подрязваше. На лавандуловия разсад трябва да се премахва цъфтежа, за да направи по силен корен и да се прихване успешно. Тънкост, която, според един респондент, не е известна на всички и някои погрешно се радват и пазят красивите лилави съцветия. Въпреки това, всички респонденти споделиха, че добрият опит се предава и липсва чувство

⁶ Мъж, ок. 50 г., с. Оряховец

⁷ Мъж, 22, с. Оряховец

⁸ Мъж, ок. 55 г., с. Баните

за конкуренция между тях. Именно чрез личните наблюдения и споделена информация бяха започнали дейността си всички. Споменатата респондентка също и очевидно правеше нещата правилно. Градината ѝ беше малка, но съвсем достатъчна според нея, като за първа година и с оглед, че тя сама се грижеше както за лавандулата, така и за целия дом. Мъжът ѝ беше на гурбет в Белгия като шофьор, а тя самата се беше завърнала от емиграция преди една година. Лавандулата за нея, както за повечето хора, беше експеримент. И както за повечето, евентуален допълнителен доход. Тя не виждаше особена перспектива в нея. По-важното е, че не виждаше особена перспектива и в трудовите възможности, които предлага община Баните. *Имам сега документи, трябва да ги взема от Смолян и мога да започна да работя. Само шивачки тука има. Не в тоя цех, в Гълъбово, в Баните, тука е малък. Всички млади отиват в Оряховец. Но не искам, не ми харесва на мене, всеки път една и съща операция, не мога. Тука (в градината) нещо правя, нещо друго, мога да се разхождам, на крака. Но ако няма друго ще отида.*⁹ И все пак беше избрала да дойде да живее тук, вместо да остане в Белгия и резонно изникна въпросът дали там животът ѝ е бил по-лош, за да вземе това решение. *Те в Смолян, като ми правеха документите и викат, как от Белгия съм дошла на някъво село Гълъбово. А аз викам, искам спокойствие. В Белгия всичко е неспокойно. Отиваш на работа, а на другия ден ти кажат: не те искаме на работа, 'айде чао. И къде да ходиш, трябва да плащаш. Трябва да плащаш всеки месец апартамента. А тука: яж картофи и спокойствие. Своите картофи. И не мислиш откъде да взимаш пари, къде да тръгнеш, къде да търсиш работа.*¹⁰ Вижда се, че за нея миграцията крие твърде висок риск и доброто заплащане в определен момент е отстъпило пред по-предвидимата среда и сигурни възможности в община Баните. Заплатите на село са малки, но опасността да останеш гладен, без дом или задлъжнял към държавата е по-малко вероятна. Тук в полза на анализа е надграждането на неокласическата теория и идеята, че от значение е не само очакваната печалба в дестинацията, но също вероятността за намиране и задържане на работата. Предположението е, че миграцията ще продължи, ако разликите в доходите между двете места останат достатъчно високи, за да надвишат риска да станеш безработен (Todayo 1969: 138, 147). Включват се и други фактори, които влияят като възможните разходи за миграцията, временната безработица, преместване и установяване на новото място.

Ключовият момент е, че споменатата респондентка не беше избрала трайно да се установи в с. Гълъбово. Тя всъщност не знаеше какво точно ще предприеме. Чакаше мъжът ѝ да реши дали ще продължи с гурбета си или ще се върне и евентуално ще се преместят в друга негова къща, в село на

⁹ Жена, 41 г., с. Гълъбово

¹⁰ Жена, 41 г., с. Гълъбово

10 километра от Пловдив. Същевременно се занимаваше с ремонтирането на къщата им в Гълъбово, но разбрах че и другата бъдеща къща чака ремонт. Мъжът ѝ изпращаше пари, затова тя можеше да върши тези неща. Както и да отглежда сина си и лавандула. Очевидно е защо производството на лавандуловия разсад е толкова успешно в този контекст. Като временно занимание то е идеално, за човек чиито планове са плаващи и няма представа къде ще бъде следващата година. Обстоятелството, че предизвикателството е едногодишно, дава възможност да се потегли след най-добрата оферта, без да има негативни последици, защото вложените средства са еднократни, а възвръщаемостта е непосредствено в края на сезона. С разказания случай обаче се и отдалечаваме от тесния модел на икономическия дискурс на миграционната теория, според който миграцията е резултат от спонтанните индивидуални решения, представляващи аритметично уравнение на цената и ползата от миграцията. Тук много по-полезна за анализа е концепцията за т. нар. нова икономика на трудовата миграция. Тя разглежда миграцията като семейна стратегия, при която се търси диференциране на семейните приходи (Stark 1991). В синхрон с предположенията на теорията примерите показват, че чрез тази миграция се цели разпределение и минимизиране риска. Според нея обаче рискът в развиващите се страни е по-голям и миграцията е опит да се преодолее евентуалното влошаване на икономическия контекст в страната на произход. В конкретния случай е трудно да се подкрепи това твърдение. По-скоро изглежда, че се търси баланс между разнопосочни влияния както тук, така и в установените дестинации. На преден план излиза, че от значение е повишената степен на динамика и несигурност в последните години и в двата края на миграционното движение. Най-честият миграционен модел е един член от семейството да е мигрирал, а останалите в родното място да работят и садят лавандула, докато той успее да се установи или открие по-добра работа. Диференцираният доход позволява опит с нови възможности, перспективи и експерименти с трудова сфера, но и запазване на сигурния вариант за оцеляване (Stark and Bloom 1985). Също така е и опит да се повлияе на семейния капитал, който да се вложи в други дейности или като инвестиция. Показателен е разговорът ми с баща и син от с. Оряховец. Бащата се занимаваше с доста голяма за местния стандарт градина с лавандула, а синът му помагаше. *Тука няма хора много. Всичко върви към чужбина. То и аз 18 години бях в Гърция, тая година се прибрах. Тука към Кавала. Работих по лозята, целогодишна работа. Но ми омръзна. Откъснат от семейството. Трима човека сме, той (сина му) в Пловдив, жена ми тука, аз в Гърция. Трима човека на три места.*¹¹ Решава да се прибере, защото си е намерил предварително работа в местната община. Работата е малко – почива три дни, а работи един и съответно и заплащането е крайно незадоволително. Това обаче му дава свободно време за лавандуло-

¹¹ Мъж, ок. 50 г, с. Оряховец

вата инициатива, с печалбата от която успява да си осигури нормален доход. Установявам още, че семейното занимание има значение за мотивацията и получаването на повече удовлетворение от трудовия процес. Жена му и сина му също се включват в дейността тази година. *Ние миналата година с майка ми не се занимавахме. Главно ни го гледаха баба и дядо. 'Щото беше само около тяхната къща и нямаше смисъл там да се ходи всеки ден да се полива. И те поливаха. И сега помагаме, няма как. Трябва да се приключват тия работи.*¹² Синът е студент 3-ти курс в Пловдив и в хода на разговора става ясно, че през годината идва рядко, понякога през 2–3 месеца и му омръзва, ако е по-често. Но това лято стои тук и помага с лавандулата. Майка му иска да се преместят в Пловдив, при него, но това че има работа и парите, които изкарват от отглеждането на лавандула, ги задържат засега тук. Изглежда в случая успехът с лавандуловия разсад е бил от значение за обединяването на едно разделено семейство. Поне за тази година. Освен всичко се оказва, че стратегията им до момента е икономически успешна. Към бизнеса и активите си в региона са успели да прибавят един апартамент в Пловдив и имат намерение скоро да закупят и втори, този път в София. В действителност от проведените интервюта може да се направи извод, че доста хора са вложили печалбата си от производството на лавандула в градски имоти. *В Оряховец хората масово си накупили апартаменти в Пловдив от лавандулата. Масово! За децата, защото са им студенти. Тук си живеят, тук си работят, но си купуват апартаменти за децата. И масово си купиха.*¹³ Точно както се твърди и тричленното семейство от с. Баните ще купи апартамент в София, за да може синът им да намери по-добра работа там. Тогава този в Пловдив ще бъде пуснат под наем и ще носи допълнителен приход.

Производството на лавандула се оказва идеалното семейно начинание, в което всяка свободна ръка може да бъде полезна. Включване на всички членове на колектива едновременно има често само в първичната обработка. *Те си вземат от полето, основно от Казанлък, чепките, които си режат. Тука ги разчопкват бабите, и всички, просто всеки може да се ангажира, от най-малкия до най-възрастния човек.*¹⁴ От полза е по-скоро комбинираното свободно време и това, че постоянно има някой, който да се грижи и да съблюдава процеса. Дейностите по лавандулата отлично се вписват в семейната стратегия на мигрантите, при която възрастните остават, а младите могат и да мигрират, но все ще има кой да събере реколтата на есен. Тези, които са заминали да учат, се връщат лятото, точно когато има нужда от помощ, а на есен, когато сезонът на лавандулата приключва, могат да продължат с индивидуалното си развитие.

¹² Мъж, 22 г., с. Баните

¹³ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

¹⁴ Мъж, ок. 55 г., с. Баните

Въпреки че отглеждането на разсада е предимно семейна работа и всеки член на колектива има своя принос, оставам с впечатлението, че женското участие е по-осезаемо. За това има значение семейната стратегия на мигрантите, при която, когато има един член на семейството в миграция, това по-често е мъжът. Мъжкният гурбет е традиционен за региона и изследванията от началото на новото хилядолетие също засвидетелстват високата степен на мобилност на мъжкото трудоспособно население (Карамихова 2003: 61; Дечева 2003). Твърди се, че преходът от централизирана към пазарна икономика на планинския регион засяга много по-силно пазара на труда за мъжете и при тях безработицата е по-висока отколкото при жените. Основните работни места са в администрацията, училището, търговията и горското стопанство. Изглежда че това, което се регистрира в началото на века продължава да е валидно, защото споменатите възможности за намиране на работа на мъжкото население изцяло отговарят на съвременната ситуация в община Баните. Към сегашната картина може да се добави и работата в мандрите и цеховете за пелети в с. Давидково и този за бетон в с. Баните. Условието в община Баните в момента предлагат по-голяма възможност за намиране на работа на женското население. От една страна заради това, че от бившата социалистическа индустрия в региона единствените, които се трансформират успешно и продължават да имат активна дейност са текстилните предприятия. Както се разбра от примерите, те са основен поминък за женското население в общината. Но също така и селскостопанският труд, където винаги е имало разпределение на ролите и физически по-щадящите занимания са приоритет на жените. В планината, заради ниската механизация и предимно ръчен труд, женското участие е значително. Като цяло се говори за феминизиране на аграрното стопанство и най-вече на тютюнопроизводството (Карамихова 2003: 57, 45). Това се вижда още повече при не толкова трудоемките земеделски култури като лавандулата или пък шафрана. Оказва се, че не е проблем и сама възрастна жена да се захване със садене на лавандула. *Не бе, за един човек е. Аз познавам една баба от Оряховец, тя е пенсионерка. [...] Те идват и ние ходим, и си помагаме взаимно. И тя има в Пловдив дъщеря. И беше сяла. Около 6–7 хиляди пари беше взела. Беше я предала. Викам как се справяш бе жена? Вика – как няма, ще си сея, 'щото като дойде внучката и ми казва – бабо, тая усмивка е от твойта лавандула. 'Щото беше дала пари на внучката. И е възрастна жена. Но тя е до реката. Тя даже е засяла сега.*¹⁵ Освен всичко и инициативата, и потокът от информация в повечето случаи са дело на нежния пол. Една информаторка споделя, че мъжете малко ги е страх и че две години са спорили със съпруга ѝ, преди да го убеди да опитат да се занимават с производството на лавандулов разсад. До голяма степен ситуацията наподобява описаната в началото на века, в която жените са представени като

¹⁵ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

осигуряващи екзистенциалния минимум и управляващи семейния бюджет, а отглеждането на тютюн е сигурният резерв за оцеляване в кризисни времена (Карамихова 2003: 59–60). Изглежда производството на лавандулов разсад се вписва идеално в един вече утвърден модел и това навежда на мисълта, че успехът на дейността не се дължи толкова на иновацията или новите реалности, които се създават.

Предизвикателства и решения

След всичко казано дотук възниква въпросът, защо, след като отглеждането на лавандула очевидно е проспериращ и доходоносен бизнес, не се превърне в основно препитание, а остава само в качеството си на страничен доход за семейния бюджет. Всъщност от разказите проличават и не малко негативи в отглеждането на лавандула, които спират донякъде процеса и не позволяват да се разгърне в по-голям мащаб. Като цяло селскостопанската работа е свързана с висок риск. При всяка земеделска култура, която зависи от условията, има голяма опасност дали въобще ще има продукция. *Наши'та е горе долу добре. Обаче тука има, зад тия малини, едно друго място и доста по- не е хванато и то няма смисъл да даваш толкова пари... Миналата година също на онова място не се хвана както трябва. Миналата година бяха други хора. Тая година дадох на една женичка тука да сее и тя. И пак същата работа, пак не е хубаво... Според мен тя ще успее да си покрие. Ама и доста странични разходи. То не е само в началото, като си купуваши тоя разсад. Долу има помпи, изпомпваме от реката вода. Някои идват тука имат и разходи за транспорт до тука. Вече накрая, като си направиши сметката тогава може да прецениш.*¹⁶ Очевидно, за да бъде поет рискът, от значение са вложените средства, които не са прекалено много и са поносима загуба, която няма да разклати икономически предприемача. Това обаче пречи на заниманието да стане по-машабно и съответно да носи повече печалба. *Много е рисково, ако посея 100 хиляди, 50 може да не дадат. Те са едни чували огромни, 180–160 лева ти излиза един чувал и от тоя чувал някъде 14 хил пръчки, 15, 16 зависи какво ще ти се падне. Има и измамници, сложат отгоре хубава така, а отдолу суха и 'кво да изкараш?!'*¹⁷ От примера става ясно, че освен обективните условия за развитието на растението, проблем са и установяването на новите практики и взаимоотношения. За разлика от тютюнопроизводството това е неизследвана територия и липсата на опит и достатъчно информация, както и непредвидимостта плашат. Появяват се неочаквани проблеми, като например как да се гарантират надеждни източници на суровина или добри изкупни цени. *Да ви кажа, играчите навсякъде си намират място. Миналата година*

¹⁶ Мъж, 22 г., с. Оряховец

¹⁷ Жена, ок.30 г., с. Вишнево

очакванията на хората бяха 15 стотинки. След което се появи едно лице, което трябваше да изкупува от този регион, да се наложи като основен изкупвач в региона. Свали цената на 8 стотинки, уби ги надеждите на хората... Защото, когато трябва да намалят цената се оправдават с това, че този сорт не е този, който търсят. И хората са объркани. Но когато е в това състояние, ти не знаеш какъв ти е сорта. Мешано, всякакво. Тази година вече се ориентираха. Появиха се уж със сертификати, в които малко се съмнявам.¹⁸ Намирането на чист сорт обаче е по-скъпо и трудно и повечето взимат каквото им донесат. Отново виждаме как ограничаването на риска води и до по-малка печалба. Очевидно е, че бизнесът е доста спекулативен и има немалко нерегулирани пазарни отношения. Сред производителите се търси необходимостта от намирането на някакви гаранции за продукцията им. Може да стане ако Министерство на земеделието се заемат, създадат по региони и по области служби. И да се занимават пряко. Имам предвид да бъде регулиран пазара с така наречените договори. Както тютюна беше преди 20 години. По същия начин да бъде обвързана тая селскостопанска култура. Предварително разсада, пролетта, когато се доставя. И на момента този, който иска да засее този вид култура да бъде сключен договор. И в договора ще бъде упоменато с каква площ ще заложи собственика. Ще закупи разсада от тая фирма, която доставя, но тя ще гарантира с този договор и изкупната цена, която ще бъде фиксирана. Нищо не е трудно.¹⁹ Като цяло, най-вече се търси предвидима изкупна цена, която да не се занижава изкуствено. Хората имат усещането, че трудът им остава нереално заплатен и се надяват държавата да поеме някаква инициатива за развитие или поне контролиране на пазара.

Задържащ фактор е и обстоятелството, че засега отглеждането на лавандулов разсад е само семейно начинание и не се плаща за наемен труд, за да могат евентуалните загуби да са само по отношение на личното време и труд. Наличието на друга постоянна и сигурна работа също обезпечавя риска, но времето и усилията, които могат да се вложат в аграрното занимание са по-малко. И тези неща важат не само за производството на лавандула, а за повечето дейности. *Шафранът е много по-доходоносен, но е по-голяма инвестицията и никой още не дръзва да проходи. Има площи за него. Първоначално трябва да имаш 50–60 000, за да купиш първата година. После не влагаш, но първата година трябва да ги имаш.*²⁰ Както се спомена, вече има и по-едри предприемачи в лавандулопроизводството, но те са единици. Масовият случай е на почти минимална инициатива, особено през първата година и постепенно удвояване на мащаба. Хубавата новина е, че както вече се спомена,

¹⁸ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

¹⁹ Мъж, 63 г., с. Оряховец

²⁰ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

развитието е само възходящо, както спрямо броя на заетите в сферата, така по-отношение на размера на вложението.

На последно място като относителна пречка трябва да се добави и отношението към селскостопанския труд, който очевидно не се възприема като престижна работа. Това възпира не само младите, чиято нагласа е да търсят актуална „градска“ професия, но и възрастни хора, които никога не са работили нещо подобно. *А синовете ми ме заплашваха, че няма да дойдат, че няма да ми помагат, няма да стъпнем там, ти да ни излагаш. Хич не им беше приятно. Сега видяха, че не могат да се преборят и се примириха. 'Щото те са доста напред и за тях е обидно майка им да сее лавандула.*²¹ Респондентката и съпругът ѝ са бивши учители и много отчетливо изразяват възмущението си, че ситуацията ги принуждава да се захванат със земеделски труд. Въпреки това повечето пенсионери на село се занимават с някаква селскостопанска дейност.

Като цяло положителната оценка на селската среда и възможностите, които предлага е преобладаваща и то не само сред по-възрастното население. Връщайки се например към посочения случай с рускинята от с. Гълъбово може да бъде направен изводът, че не само рискът от безработица и несигурността, но и условията и начинът на живот, се изтъкват като водещи мотиви при избора на място за живот. От разказа ѝ разбирам, че социалният ѝ живот в Белгия не е бил особено активен, дори може да се каже крайно незадоволителен. Ежедневният контакт там е бил сведен до общуването с една нейна сънародничка, а езиковата бариера изглежда е била основна пречка за разширяване на социалните контакти. На фона на този опит социалният ѝ живот в селото изглежда дори контрастно и признавам, че е изненадващо да откриеш, че ежедневието в село с 200 жители може да бъде по-разнообразно и да предложи повече възможности за общуване в сравнение с големия град. За нея спокойствието на селския живот и околната среда са многократно споменаван позитив. Евентуалната ѝ миграция в покрайнините на Пловдив няма да промени много ежедневието ѝ и това се възприема позитивно. Мотивацията ѝ е свързана само с възможността за по-голям избор на трудова дейност в града. Трябва да се каже, че това не е просто индивидуален разказ и обяснения от типа на: *Свикнали сме на село. Да, предпочитам тук*²² са често срещани. Дори, когато културната бариера е преодоляна, в крайна сметка се оценяват позитивите на мащаба на локалната среда и на натрупания и споделен опит в родното място. *Миграцията е спасителен вариант за оцеляване. В града е трудно. От родния край по-хубаво няма.*²³ Тези случаи много добре представят идеята за т. нар. „немобилни мигранти“, за които миграцията не е свързана със склонността към мобилност (Кръстева 2014: 406). За тях миграцията

²¹ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

²² Жена, 30 г., с. Вишнево

²³ Мъж, 63г., с. Оряховец

не е проект, тя е наложена от обстоятелствата – криза, безработица, нищожни доходи, а завръщането е това, което рамкира миграцията и осмисля миграционния опит. Това обаче често са сюжетите на по-възрастната генерация, на 40–50 годишните и нагоре. Поколението на 20 и 30 годишните е много по-склонно на риск, има много повече успех и именно те са тези, чиято миграция се превръща в трайно усядане.

Независимо от степента на мобилност на мигрантите и времевите перспективи на миграционния проект, съществуващите връзки и отношения с родното място не спират да се ценят и поддържат. Един от най-находчивите подходи в миграционните изследвания е насочването на вниманието към мигрантските мрежи, които се създават в процеса на миграция. Това са социални мрежи в резултат от връзките, които се създават между мигрирали, завърнали се и не мигрирали, и в дестинацията и в мястото на произход (Massey 1993: 448). Най-важното им качество е, че представляват форма на социален капитал, която хората могат да използват, за да получат например достъп до информация, помощ за намиране на работа и прочее. В настоящото изследване този ефект се регистрира много добре от разказите на завърналите се мигранти и показва как при промяна на икономическата парадигма – национална, локална или индивидуална, изградените и поддържани връзки често се оказват „спасителния пояс“. Например повечето от завърналите се у дома, си намират работа предварително, което се случва с помощта на контактите от социалната мрежа на индивида. Видно е, че става въпрос за диференциране на позитивите, не е само по отношение на трудовата сфера, но и на социалния капитал като цяло. По този начин се понижава и степента на риск. Във време, в което не знаеш, коя политика, система или подход са правилни, най-умният вариант е да се подсигуриш на няколко фронта. И колкото по-несигурна и динамична е обкръжаващата среда, толкова по-гъвкави и предвидливи трябва да бъдат личните стратегии. Мрежите подпомагат миграцията, но и изграждането и поддържането на връзките с дома. *Не е в линейна, а в циркулярна логика на взаимни интерференции: колкото по-силна е мрежата в чужбина, толкова по-лесно е приемането на нови мигранти, но и толкова по-здрави са връзките с родината, защото са и по-значителни възможностите за подкрепа, участие, ангажимент* (Кръстева 2014: 173). Новите изследвания все по-рядко застъпват асимилационната теория и показват възможността за една устойчивост на принадлежността към родното място, едновременно с придобиването на идентичност, свързана с новата среда. В това отношение е особено ценна концепцията на транснационализма, която показва как мигрантите успяват, въпреки дистанцията, да поддържат множество връзки – семейни, икономически, социални, политически, религиозни и прочее (Vertovec 2009). В случая тази аналитична перспектива е на помощ не с акцента си върху трансграничните отношения, към които отправя терминът, а с иновативния си подход, който обединява идеята за мигрантските мрежи с реалностите на гло-

бализацията. И най-вече заради фокусът върху мрежата от социални и символични връзки, които свързват общностите в двата края на миграционния поток (Portes 2001). Именно това е крайъгълният камък в отношенията между две дестинации без значение дали говорим за външна или вътрешна миграция или за мобилност. Изградените социални мрежи създават условия миграциите да не бъдат еднопосочни, временни или ограничени в тясно пространство (Султанова 2003: 227). С този подход се *отваря широк теоретичен хоризонт за комплексни идентичности, лоялности, участие, ангажираност* (Кръстева, 2014: 146). Много от изследванията виждат този миграционен феномен като резултат от последните промени в обществото, икономиката и технологиите (Guarnizo 2003: 128). Преди всичко заради новите начини за комуникация и връзка в съвременността, които променят значително отношенията между мигранти и не мигрирали, и позволяват формирането на множествени идентичности у мигрантите (Vertovec 1999). Наличието на регулярни и устойчиви социални взаимоотношения е нещо съвсем различно от по-ранните контакти, преодоляващи дистанцията колкото средата позволява. Новите технологиите толкова ускоряват и интензифицират контакта, че в действителност създават съвсем различна степен на общуване и взаимодействие. Телефонните разговори, интернет пространството, социалните мрежи и медии, евтаният и лесен транспорт позволяват комуникация в реално време. В разказите ясно проличава как мигрантите са все по-осведомени и по-тясно обвързани със събитията в родното им място. Вижда се как и тези, които рядко напускат дома (това обикновено са много възрастни хора), са силно повлияни от събития, ценности и практики, прехвърлени от техните мигрирали близки.

В действителност много от дейностите в селата са следствие от инициативите или паричните потоци на мигрантите. Самият мащаб на паричните преводи има както количествена, така и качествена промяна. Мигрантите участват в локалната икономическа стратегия веднъж директно, като влагат лични или колективни финансови средства за развитие. Например, за изграждането и поддържането на обществена инфраструктура като сгради, читалища, строеж и поправки на църкви, градинки, спортни съоръжения и прочее. Създават се и асоциации на мигрантите или социални мрежи в интернет, които инициират и дават средства за културни проекти, празници, събори или дарителски акции. Другият начин на влияние е чрез средствата, които влагат за собствени нужди и изпращането на пари за лично потребление или като инвестиция, косвено повдигайки нивото на региона. Така например е видима поддръжката на доста от къщите, дори без да се живее в тях или да носят някакви икономически ползи. *И ний почнахме да ремонтираме първия етаж. И започнаха да ми викат – ти си глупава, ти си будала. Казвам – знам, че съм будала, но искам да заразя хората да започнат да правят нещичко по тия къщи. И наистина, може и да е слабо, но правят. Този почна, онзи си направи тоя етаж, втория етаж. Опитват се поне да ги запазят в това състояние...*

*Те не виждат бъдеще в тях. А аз вярвам, че някога интересът ще е много по-голям.*²⁴ Повечето от напусналите селото използват и поддържат къщите си не като основни имоти, а като вили. Наблюдава се и тенденция за завръщане на мигрантите за постоянно в родното си място, след като се пенсионират. По-важно по отношение настоящата тема е обстоятелството, че много от инициативите с производството на лавандула съществуват, защото са подкрепени финансово и/или чрез труд от мигрирали членове на семейство. Отчетено е, че когато домакинствата на мигрантите обработват земята, която притежават, те влагат повече ресурси и реализират по-сложни и крупни проекти от не мигрантските семейства, тъй като имат капитал за финансиране на тези дейности (Massey 1993: 452). Информацията от настоящия терен подкрепя тези изводи. Значение има както размерът на начинанието, така и фактът, че при този модел домакинството „жертва“ по-малко работна ръка, усилие и време. Това например води до създаването на заетост в региона. Както се посочи, някои проекти с лавандулата дотолкова се разрастват, че има необходимост от наемането на работна ръка и от съседните общини. Има дори установени търговски линии от мигрантите, които извършват внос и износ. Любопитен е разказът на един респондент за негов братовчед, работещ в Солун, който е намерил пазар за местната лавандула. Изкупуването на евтиния разсад тук и препродаването му в Гърция на по-висока цена са причината за решението му да остане в емиграция за момента. Всичко това подкрепя развитието и създаването на перспектива за родното място, но и подпомага устойчивостта и консолидацията на връзката с дома.

Изводи

Често разбирането за миграцията върви ръка за ръка с идеята за обезлюдяване и има изразена негативна конотация, не само в представите на участниците и свидетелите на явлението, но и в редица научните постановки. Или най-малкото се разглежда като загуба на човешки капитал и задълбочаваща се деградация на структурите в изходната точка на миграцията (Massey 1993: 453) Повечето от теориите, възприемащи миграцията в отрицателен и песимистичен план обаче, търпят все по-сериозна и аргументирана критика. По-плюралистичните подходи достигат до противоречиви заключения за същността на съвременните миграционни процеси. Интересно е, че Копралев още през 1975г. се опитва да ни убеди, че Родопите не се обезлюдяват, а селищата изменят функции си (Копралев 1975: 29). Струва ми се, че трудността много често идва от опита за всеобхватност и универсалност на изводите. Смятам, че локалните емпирични изследвания могат по-цялостно и задълбочено да обхванат проблема в конкретен регион. И съответно да бъдат по-обосновани

²⁴ Жена, ок. 60 г., с. М. Арда

и категорични в изводите за ефекта от наблюдаваните явления, за тенденциите и очакваните последици. Именно за това авторът на настоящата статия избира един максимално конкретен казус (каквото е отглеждането на лавандула), чрез който да се фокусира върху микроравнището и така да достигне до възможно най-преките и непосредствени отговори на поставените въпроси. В същото време съвременният миграционен феномен става все по-сложен и съдържа твърде много динамика, която непрестанно расте, подхранвана от разгръщащите се модернизационни и глобализационни процеси. Изследваният тук миграционен проблем, макар и локален, е изпълнен с тези предизвикателства.

На пръв поглед ситуацията изглежда сякаш сме изправени пред армия колебаещи се да атакуват или не. Нагласите изглеждат твърде плаващи и нестабилни, а решенията временни и често е трудно да се прецени дали колебанията клонят в определена посока. Могат да се открият известни възрастови стереотипи и модели, но те също имат амбивалентно значение. От една страна последици от миграцията е демографският проблем – ниска раждаемост, застаряващото население, висока смъртност. Но от друга именно миграцията на активните мобилни най-често е катализаторът на иновациите и развитието. Изследваният случай с предприемачеството с лавандулови насаждения е показателен, тъй като тук роля имат всички социални актьори. Това са възрастните, които, така да се каже, „бранят територията“ на родното място и имат опита и уменията да се възползват от възможностите на селската среда. От значение са и мигриралите членове на семейството, чиито спестени средства се влагат директно или косвено, давайки сигурност и обезпечавайки риска. Не е маловажна и помощта на младите с тяхната мобилност между града и селото и опитът им едновременно да полагат усилия за родния дом и да градят едно алтернативно бъдеще.

Това, което е сигурно е, че поемането на голям риск не е приемлива стратегия и миграцията представлява до голяма степен жонглиране с опасностите. Изглежда засега гъвкавостта и контролираният риск са най-логичният отговор на предизвикателствата на сложния и динамичен период, който населението на региона изживява. Това обаче предполага начинанията да остават частични, сепарирани, ограничавани, временни. По този начин мащабът на перспективно начинание, каквото е отглеждането на лавандулов разсад, има своя лимит и притегателна сила. Дейността обаче е резултат на една жизнена стратегия, която търси разширяване на възможностите предлагани от локалните условия. Това надхвърля идеята, че трудовата миграция е просто кризисна мярка и начин да се оцелее. Изследваните миграционни практики показват целенасочен опит стандартът на живот да бъде повишен чрез достъпа до повече ресурси. Красноречив е фактът, че се влагат сили и средства и още повече се започва бизнес начинание в селото, дори когато няма планове за завръщане. Става ясно, че тази миграция не само няма фатални последици

върху участието и принадлежността към живота на родното място, но дори може да създаде положително развитие. Съвременните условия все повече помагат да се преодолее принудата да се избира между дейности с местен характер и миграция. Появяват се едни регулярни и устойчиви циклични миграции, свързани с придобиването на гъвкава и комплексна идентичност. Все по-резонно звучи да се говори както за миграция така и за мобилност и за *нарастваща диверсификация и интензификация и интерференциите между тях* (Кръстева 2014: 672). Повишеният темп на живот, на движение, но и разширяващите се перспективи и нагласи, създават компресия на „време-пространството“ на миграционния процес. Точно това сближаване на миграционни дестинации, но и на алтернативни жизнени стратегии е ключова за разбирането на състоянието на съвременната социална, културна и икономическа картина на изследваните села.

Библиография

- Ангелов, Г. 2010.** Макроикономически контекст на анализа – светът, Европа и България по време на кризата. – В: *Тенденции в трансграничната миграция на работна сила и свободното придвижване на хора – ефектите за България*. София, Институт „Отворено общество”, 17–25. http://osi.bg/downloads/File/OSI_Report_Migration_2010_MEW.pdf
- Дечева, М. 2003.** Новият стар път на гурбета. – В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в.* Съст.: Карамихова, М. МЦМКВ, София, 124–140.
- Йорданова, К. 2017.** Гората и свързания с нея поминък (по примера на няколко селища в Централни Родопи). – В: *Екосреда и жизнени традиции*. Съст.: Коцева, В. София, СУ «Св. Климент Охридски», 32–60.
- Карамихова, М. 2003.** Емиграцията от Родопите – нов феномен или временен отговор в периода на криза. – В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в.* Съст.: Карамихова, М. МЦМКВ, София, 23–108.
- Копралев, Ил. 1975.** Отново за миграцията. – В: *Родопи*. X, кн. 7, 28–29
- Кръстева, А. 2014.** *От миграция към мобилност: политики и пътища*. София, Изд. на НБУ
- Кузманов, Г. 1978.** Тютюнопроизводството в Смолянски окръг през периода 1920–1944 г., – В: *Родопи*, XIII, кн. 3, 32–33.
- Султанова, Р. 2003.** Транснационализмът като подход при изучаването на постмиграционния опит на мигрантите. – В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в.* Съст.: Карамихова, М. МЦМКВ, София, 268–291.
- Троева, Е. Валери Григоров. 2003.** Гурбетчийството в Родопите – минало и настояще. – В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в.* Съст.: Карамихова, М. МЦМКВ, София, 109–123.
- Хайтов, Н. 1975.** Още едно мнения за миграцията. – В: *Родопи*, X, кн. 8

- de Haas, H. 2008.** Migration and Development. A Theoretical Perspective. – In: *Working papers*. Paper 9, International Migration Institute James Martin 21st century, School University of Oxford.
- Guarnizo et al. 2003.** The economics of transnational living. – In: *International Migration Review*. 37(3), 666–699.
- Lewis, A. 1954.** *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*. Manchester School of Economic and Social Studies, 22, 139–191.
- Massey, D. et al. 1993.** Theories of International Migration. A Review and Appraisal. – In: *Population and Development Review*. (3), 431–466.
- Portes, A. 2001.** Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. – In: *Global Networks*. 1 (3), 181–193.
- Stark, O. and D.E. Bloom. 1975.** The New Economics of Labor Migration. – In: *American Economic Review*. 75, 173–178.
- Stark, O. 1991.** *The Migration of Labor*. Cambridge, Basil Blackwell.
- Todaro, M. 1969.** Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. – In: *American Economic Review*. 59, 138–148.
- Vertovec, S. and R. Cohen (eds.) 1999.** *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Vertovec, S. 2009.** *Transnationalism*. London & New York, Routledge,

Празници и празнуване в началото на XXI в. (по примера на община Баните)

Кремена Йорданова

Целта на настоящето изследване е да се опише съвременното състояние на общоселищната празнична обредност в община Баните, област Смолян. От една страна проучването прави опит да проследи промяната на функциите и значението на общоселските празници. От друга, то ще се опита да отговори на въпросите доколко тяхната организация и реализация е механизъм за поддържането на локална идентичност и дали тези празници са консолидиращ фактор за общността в един съвременен, глобализиращ се, повлиян дълбоко от миграционните процеси, свят.

Статията е резултат от проект *Две къщи, две родини (рефлексии от миграционните процеси от края на XX и началото на XXI в. по примера на общ. Баните, област Смолян)*, финансиран от Фонд научни изследвания МОН, конкурс за научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2017 г. Екипът имаше възможност да извърши теренна етнографска работа в рамките на две години в различни населени места от община Баните, област Смолян. Изводите в текста са направени благодарение на съвместната работа на екипа въз основа на голям емпиричен материал, събран в рамките на няколко теренни и архивни проучвания. Емпиричният материал е събиран основно в селата Давидково, Баните, Гълъбово, Вишнево, Загражден, Дрянка, Малка Арда, Оряховец. Искам да изкажа специални благодарности на останалите участници Ивет Фандъкова, Иванка Абаджиева, Виолета Коцева и Христо Беров за работата на терен и за събрания богат теренен материал по темата за миграционните процеси и техните рефлексии във високопланински села.

Методите, използвани в проучването, са класическите за етноложката наука – интервю и наблюдение. В рамките на две години бяха извършени няколко продължителни етнографски терена, които дадоха възможност на екипа да опознае по-добре местните жители и населените места в изследваната община. Бяха осъществени много структурирани и полуструктурирани интервюта, теренни бележки и наблюдения. За допълване на информацията, събрана от местните жители чрез интервюта и неформални разговори по темата за празничността, бяха посетени и някои от големите общоселски празници в общината. От голяма полза за изследването и написването на тази статия е и направеният виртуален терен в социалната мрежа Фейсбук. Присъединяването ми към публичните фейсбук групи на села от общината ми даде възможност

да наблюдавам поведението на членовете на групите по отношение на теми, свързани с миграцията и празничността. Чрез тях успях да наблюдавам също заснети фото- и видеоматериали от общоселски празници от предходни години, качени от потребители, което помогна за изграждането на една по-пълна картина на празничността и нейната роля в живота на местното население в по-дълъг период от време.

Изследването засяга две отделни теми, които тук се коментират паралелно – темата за миграцията и темата за празничността. В българските традиции общите празници събират семействата, родовете и съселяните на събори, където се стичат и всички, напуснали родните си места. В периода на активно изселване от селата и малките градове тези празници продължават да бъдат актуални и именно това е поводът да бъдат успоредно разгледани двата феномена.

Миграционни процеси в община Баните

Община Баните е малка община, разположена в Южна България, в рамките на Западните Родопи и е част от област Смолян. Релефът на общината може да бъде определен като средно и високо планински. Населението е смесено от конфесионална гледна точка. Има села, в които преобладават българи мюсюлмани (Стърница), има и такива, в които живеят основно християни (Загражден). Повечето обаче са смесени (Баните, Давидково, Гълъбово). Трудоспособната част от населението в общината е заето в сферата на дървопреработвателната промишленост, млекопреработвателната дейност, в областта на текстилното и шивашко производство и в много по-малка степен в сферите на земеделието, животновъдството и туризма.

Темата за миграциите е изключително актуална в съвременния глобализиращ се свят. Като резултат от вътрешните и външните миграционни процеси в страната се наблюдават големи демографски, икономически и социални промени. Въпросът за миграцията може да се разглежда не само на национално, но и на регионално ниво. Селата от община Баните не се отличават от останалите селища в Родопите що се отнася до характеристиките на миграционните процеси. След края на Втората световна война и идването на власт на социалистическия режим има няколко изселнически вълни, които тук ще бъдат само маркирани, тъй като текстът ще се съсредоточи върху емиграцията в общината, характерна само за последните десетилетия.

Една от големите миграционни вълни на местно население след 1944 г. започва с колективизацията в края на 50-те години (Троева, Григоров 2003: 112). Ликвидирането на частната собственост и промяната на производствените отношения в българското село, кара редица местни жители да напуснат родните си места в търсене на реализация в градовете. Втората по-голяма вълна е свързана с политиката на комунистическия режим по смяната на име-

ната на българите мюсюлмани в страната. (Калъонски 2009). Въпреки че в община Баните натискът на комунистическата власт не е бил така силен както например в съседните общини Мадан и Рудозем, действията на властта имат своето отражение върху местната общност. И до днес кампанията по преименуване, която слага начало на нова изселническа вълна, остава като травматичен спомен за населението от общината: *Преименуването съсипе всичко в това село. Още 70-те години почнаха да се изселват заради него. Тръгнаха към турските села. Когато разбраха, че и хората от турски произход са погнали, разбраха, че и тях ще хванат. Но повече не се върнаха.*¹ И последната по-голяма вълна, настъпила преди падането на режима, е тази от 80-те години, свързана с продължаващата тенденция по миграция на население от селата и заселването им в градовете. Въпреки опитите на властта да задържи младите хора в селските райони с възможности за обработване на земя за лично ползване, изселническите настроения не могат да бъдат спрени (Марчева 2010: 414) В края на 80-те години на ХХ в., с премахването на колективното стопанство, населението на община Баните започва масово да напуска родните си места в търсене на по-добро бъдеще.

Паралелно с миграцията на население извън рамките на общината, в годините на социализма бързото развитие на рудодобивната промишленост и туризма в някои селища в Родопите водят до вътрешно движение на населението (Троева, Григоров 2003: 113). Поради тази причина, макар че в рамките на общината има засилена емиграция, като цяло населението ѝ не намалява така драстично заради вътрешното разместване.

В община Баните тези процеси са ясно видими. Центърът на общината – с. Баните е един от популярните и добре развити центрове за балнеолечение в годините на социализма, а и до днес. Той е бил и е притегателно място за хора от родопския регион в търсене на работа. Що се отнася до рудодобива, едно от най-големите селища в общината, Давидково, в годините на социализма е било изграждано като средище на рудодобива. Това обяснява фактът, че в течение на няколко години Давидково се превръща в желана дестинация за работа не само за местните, но и за специалисти от цялата страна.

Веднага след падането на режима започва голямо разместване на население в страната. За части от Родопите обаче в началните години на прехода не може да се говори за масови миграции. Основното движение на местното население е насочено към по-големите градове в страната в търсене на сезонна работа, най-вече в сферата на строителството (Троева, Григоров 2003: 115). Това движение не променя сериозно облика на селата в общината в началото на 90-те години на ХХ в.

Може би най-голямата миграционна вълна, която засяга община Баните е свързана с падането на визовия режим за страните от ЕС. От една страна

¹ П.К., 79 години, с. Давидково

причините за тази вълна могат да се търсят във възможността за свободно пътуване в рамките на Европа. От друга, в разговорите ни с местните жители, като основен мотив за напускането на селата през този период се изтъква липсата на възможност за образование и реализация на младите хора в общината, в сфера, различна от предоставената им (дърводобив, дървообработване, работа в шивашко предприятие или мандра) и ниското заплащане.

Така в началото на новото хилядолетие голяма част от местното трудоспособно население взема решение или да напусне дома и да се установи в някои от големите градове, или да пробва късмета си в чужбина. Събраната теренна информация ни дава възможност да заключим, че повечето жители заминават да живеят трайно в по-големите градски центрове в страната. Най-много изселници от общината има в градовете Пловдив, Асеновград, Кърджали, Хасково, Смолян. Близостта до родните села им дава възможност по-често да посещават дома и роднините си и да останат свързани със селищната общност.

Други обаче предпочитат да заминат за чужбина. Много мъже в трудово активна възраст, избират пътя на трансграничния гурбет. Както са забелязали и други изследователи на Родопите, характерно за селата, населени с българи мюсюлмани, е предпочитанието към временния гурбет, отколкото към трайно изселване от родното място (Троева, Григоров 2003: 115). Същото се наблюдава в община Баните. Спецификите на родопския релеф (високопланински терен, с малко и разпокъсана обработваема земя и тежки климатични условия, които обуславят сурова зима и къса пролет и есен) са в основата на традиционния родопски гурбет с цел търсене на прехрана извън рамките на населеното място. Интересът се ограничава най-вече до сезонна работа с продължителност от 3 до 6 месеца. Най-често мъжете намират работа в строителството в страни от Западна Европа, като основни дестинации са Германия и Англия. Този вид мобилност на младото мъжко население в общината несъмнено влияе върху облика на селата и се отразява на живота на местната общност, тъй като за големи периоди от време семействата са разделени. В някои от големите села през летния сезон по улиците могат да се видят само жени, разхождащи деца и възрастни хора в нетрудоспособна възраст, но не и мъже: *Тук мъжете главно се занимават със строителство. И това е най-големият проблем, защото семействата са разделени. Децата израстват почти без баща. Да, те идват, финансово горе-долу се обезпечават, обаче липсата на родител е нещо, което няма да се компенсира... Сега вечер прекарваме много време по Вайбър (Viber, бел.авт.). Като се приберат децата, пак звъни, преди лягане, пак ни звъни. Непрестанно говорим. Поддържаме връзка. Но от разстояние.*²

Въпреки че гурбетът е традиционно мъжки избор, теренните пътувания ни срещнаха и с доста жени, които са поели пътя на сезонната работа в чужби-

² Жена, около 40 години, Гълъбово

на. Те най-често работят в сферата на земеделието в Испания или Шотландия. В началото на демократичните промени, по време на първите миграционни вълни от този период, има засилен интерес за сезонна работа в Гърция. Там обикновено жените работят като болногледачки на възрастни хора, чистачки и домашни прислужници. Интересът към съседна Гърция обаче намалява и в настоящия момент почти няма жени, които да пътуват по работа там. Прави впечатление, че жените от региона са изключително инициативни в търсенето на актуална житейска стратегия за оцеляване. Освен че вече не се притесняват да пътуват сами в чужбина, за да издържат семействата си, те прокарват и идеи за развитие на нов поминък в общината. Така например в последните няколко години в община Баните е много популярно, а и доходоносно, отглеждането на разсад за лавандула. Разговорите ни с различни събеседници показва, че в основата и на инициативата, и на организацията на работния процес стоят основно жените, които търсят нова трудова реализация на местна почва.

През годините на прехода има и трайно заселили се в чужбина цели семейства. Обикновено се изселват до две поколения – родителите и техните деца. Представители на общината има пръснати не само в Европа, но и в САЩ, Австралия, Нова Зеландия. Най-характерна е миграцията на по-младите (20–30 г), които са по-смели от предходното поколение. Част от тях заминават, за да учат, но по-голямата част тръгва, за да търси по-добри възможности за работа. За малките села в общината е по-характерно заминаването за гурбет или директното емигриране: *Почти всеки от тук пробва в чужбина. Особено младите. Само пенсионерите не се пробваха! Половината, повечето от хората от преди 10 години, младежите вече са в Испания. Вече няма да се върнат назад. Вече знаят там какъв е животът и тук какъв е. Идват само август месец 10–15 дена и бегат. И къщите са празни*³

Така се стига до ситуация, в която голяма част от населението в трудоспособна възраст на община Баните живее и работи извън нейните рамки. Като цяло в общината процентът на гурбетчиите, които са временно заети в чужбина, е по-висок от този на трайно уседналите извън рамките на България. От интерес за изследването е именно тази група от местното население, която е трайно уседнала в чужбина, защото по данни от респондентите и направените наблюдения, въпреки че вече не живеят в родината, емигриралите местни жители остават свързани не само с роднините си, но и с цялата общност. Да се поддържа връзка с тях не е лесно. Възможностите за прибиране в страната не са многобройни. И въпреки това почти не бяха засечени случаи на емигрирали, които да са прекъснали връзката с родното място. Събеседниците споделят, че поне веднъж в годината се опитват да се върнат у дома.

Можем да обобщим, че миграционните вълни през последните десетилетия променят облика на община Баните. Рязкото намаляване на населението и

³ Жена, около 45 години, с. Дрянка

неговия застаряващ състав превръщат селата тук в нежелани и за малкото останали млади хора в трудоспособна възраст. Затова и един от поставените въпроси в изследването е как засилилите се миграционни процеси през последните десетилетия се отразяват на местната общност и как тя се справя с тях.

Селищни празници

Изследването се фокусира върху проучване на селищната празничност в процеса на нейната динамична промяна, предизвикана от засилените миграционни процеси. Проучването има за цел да покаже, че в настоящия момент, селищните празници са основен мотив за реализиране на краткотрайни визити от страна на мигрантите към родното място, като по този начин спомагат за поддържането на груповата и локалната идентичност.

Българската етнологика наука отдавна обръща поглед към изследване на темата за празниците и празничността. От зараждането на интереса към народната култура тя трайно привлича вниманието на редица изследователи. И до днес празниците от календарния, семейния и стопанския цикъл представляват основно изследователско поле.

В статията акцентът пада върху съвременните селищни празници. Те се разглеждат като основа и гарант за формиране и развитие на локална идентичност и сплотяващата им роля за общността в съвременния глобализиран свят. Защото съвременният обществен празник, по думите на Даниела Колева, е възможност за всеки индивид да се идентифицира със село, град, народ или държава (Колева 2018). Ще потърсим какво е значението им за местната общност и съответно какво е мястото им в съвременния празничен календар на селата.

Големите общоселски празници на цялата територия на България са съборите и курбаните. Те могат да бъдат определени като два отделни типа празници. Първият, към който се причисляват съборите, определя позицията на селището в представата на жителите като „родно място“. За това и този празник е свързан основно със събиране на селищната общност чрез гостувания на изселили се от близо и далече. Другият тип празници, към които се числи курбанът, са обвързани с религиозното единство на общността (Христов 2004: 179). В текста ще обърнем внимание и на родовите срещи като вид общоселски празник, заради специфичната им роля не толкова на родов, колкото на селищен идентификационен маркер в съвременността.

В традицията съборът или сборът е празник в чест на светеца покровител на селищната общност. С течение на времето започва да се третира повече като общоселска среща. Съборът е най-значимото събитие през годината както за рода, така и за селището. На него, освен че се събират родственици, съседи и съселяни, се извършват редица икономически и културни дейности, свързани със селищния живот. Разнообразните му функции го превръщат в

основен развлекателен празник на селищната общност, който от една страна дава възможност за пазарни връзки, а от друга утвърждава престижа на селището пред останалите населени места в региона (Етнография на България 1985: 153).

Общоселският курбан представлява колективно кръвно жертвоприношение, което се прави всяка година без прекъсване (Христов 2004: 188). Принасянето на жертва постепенно се е превърнало в празник за общността. Денят на курбана е ден, освободен от трудова дейност за хората от селището, ден, в който роднини, приятели и съселяни се събират от близко и далеч, за да вземат участие в ритуала. Хората споделят, че направата на общоселски курбан е задължително и традицията трябва да се спазва, тъй като всички ритуали около него са свързани с това да се измоли здраве и благоденствие за цялата общност.

В традицията родовата среща е била част от традиционния събор. В сегашния им вид, те са по-късен феномен, който обаче има своята роля за консолидирането на общността. В съвременността те се превръщат в необходимост, за да се поддържат връзки не само между най-близките родственици, но и с по-далечни роднини, за които е сигурно, че имат общ произход. Родовите връзки не са така стабилни като семейните. Днес много често хората от една и съща родствена група не се познават помежду си. Връзката между родствениците в тази група не се осъществява лично, а е по-скоро резултат от споделеното знание за общ произход и родоначалник. Тези връзки през по-голямата част от времето са пасивни. Техният пик на активност е на събития, организирани често под формата на родови срещи (Барова 2008б: 6). Родовите срещи винаги ще бъдат един от основните стожери на селищната празничност, защото чрез тях индивидът, семейството, родът се интегрират в общността.

Много често общоселищните празници се смесват по време и място в празничния календар. Често трите празника се преплитат, преминават един в друг в различните периоди от време, един залязва за сметка на друг или някои от тях изобщо не присъстват в календара на селището. В някои селища от общината курбанът и съборът са определяни като един празник, съчетаващ в себе си характеристиките и на двата (например с. Гълъбово). На други места има ежегодни родови или землячески срещи, които обаче са приели облика на събор (такива например са съборът, който е своеобразна родова среща „Сномени за родното гнездо“ в с. Малка Арда). Има и населени места, в които всеки един от тези общностни празници има отделно място в празничния календар (пример за това е с. Давидково. Всяка година там се определя дата за събор, различна от датата на общоселския курбан, а в зависимост от потребността на местните, все по-често се среща и направата на родови срещи, като самостоятелни събития).

Независимо обаче кой от тези празници надделява или се провежда, основната функция на всички тях е да поддържат локалната идентичност и

единство. Извършвайки ритуалите около тях, общността възпроизвежда своето съществуване.

Мястото на селищните празници в социалистическия празничен календар

В годините на социализма общоселищните празници придобиват нови характеристики. Новата социалистическа власт постепенно осъзнава, че празниците са неизменна част от живота на човека и спомагат за неговото социализиране в общността чрез възприемането на културните модели на предходните поколения. Поради тази причина българската държава, в лицето на комунистическата партия, е в основата на промяната, подмяната и оформянето на новия празничен календар на НРБ. През целия период на социализма няма единна политика по въпросите за празничността. Партията се лута между различни подходи и решения и не успява да създаде изцяло нов свой модел.

Още в края на 40-те години на ХХ в. започва да се налага марксистко-ленинският мироглед и да се провежда силна атеистична пропаганда, особено сред селското население, което води до опит да се премахнат всички религиозни елементи от празничната обредност (Петров 1997: 106). Тази политика продължава и през следващото десетилетие, а през 60-те и 70-те години на ХХ в. започват да се водят оживени дискусии между представителите на властта за съдбата на селищните празници. Мненията са изключително поляризирани. От възможността за пълното им отстраняване от празничния календар, поради връзката им с религиозността, до изказвания за запазването им в познатия им вид. Въпреки дискусиите, периодът на 60-те и 70-те години на ХХ в. се характеризира с опитите за трансформация на религиозните празници в страната, с цел отпадане на религиозните елементи и внасянето на нови, с ново идейно естетическо съдържание (Петров 1997: 108).

Общоселищните празници се оказват особено устойчиви, въпреки опити на властта за тяхната трансформация и заличаване. Както отбелязва Петко Христов, говорейки за жертвените обреди, през целия период на социализма едва ли има населено място в страната, където общоселските празници да са били премахнати напълно (Христов 2004). Това се вижда най-ясно в курбаните, тъй като от всички разглеждани празници, именно те имат най-ярко изразен религиозен характер. Местните жители намират начин да заобиколят забраните и да продължат да отбелязват селищните си празници. Пример за това е разказът за забраните за правене на курбани на сватото и за мюсюлмани, и за християни място в община Баните – връх Свобода/ Енихан баба. Такива разкази има записани от Евгения Троева през 2009 г. (Троева 2013: 203), но и до днес могат да бъдат открити на терен. Така П. К. от с. Давидково разказва за борбата на местната мюсюлманска общност срещу решенията на властите. Местните жители вярвали, че на връх Свобода се е намирал гробът

на Енихан. На това място те издигнали пирамида и за тях то се превърнало в сакрален топос на почит към светеца. П.К. си спомня, че въпреки опитите на управлението да разруши пирамидата, жителите на околните села, нощем тайно се качвали на върха и я възстановявали: *Пет пъти се възстановява пирамидата на Енихан! Социалистите я рушат, през нощта я дигат!*⁴

Курбаните не спират да се правят, а се приспособяват към новите условия. В различни селища от община Баните наши събеседници си спомнят, че курбанът на селото не се премахва, но за да не се прави демонстративно, бива изместен на ново място: *През социализма, в много критичен период на социализма, когато се бяха опитали да заличат всичко в това отношение, защото всяко нещо се приемаше като антисоциалистическо, се опитахме под някаква форма да го продължим курбана. Горے имаше АПК, огромни полета с картофи. За да не се прекъсне, един ден се качват хора, възрастни, които са от АПК-то – уж, да почерпят. На този ден присъстваха старци, които никога не са се включвали в селскостопанската кампания! Ние това го знаехме. И се правеше горе на върха курбана, на безлюдно място. След това в Малка Арда, като прокарахме водата, аз тогава бях партиен секретар и директор на училището, се опитахме, по повод уж, че сме докарали водата, да се направи нещо. Ние курбан не го наричаме! Това е религиозно и не става! Не си спомням как сме го направили, но ми викаше тогава М.Г.: „Ти, вика, си в основата на това, за да съществува този курбан!“ Тогава, за да не дойдат ходжите да си направят ритуала на центъра, една от моите прислужнички каза, че ще си отиде до вкъщи за малко. Та взе ножа, който трябва да се опее за курбана и някакъв старец го опя на друго място. И си го направихме курбана. Така горе го правихме около десетина години. После пак си го върнахме долу в селото.*⁵

Има и селища, в които традицията бива изоставена за известно време под натиска на социалистическата власт. Но въпреки това малцина от жителите, тайно не само от властта, но и от свои съселяни, възпроизвеждат някои от ритуалите, характерни за обредността на кръвната жертва.

Паралелно с опита за регулиране на религиозната празничност през 70-те години започва кампания по създаване и въвеждане на нови, несъществуващи до този момент, обществени празници, които да отговарят на новата социалистическа идея (Петров 1997: 105). За да се осъществят промените в гражданските ритуали и народната празнична система и да се прокламира новия социалистически начин на живот се създават и *Домовете за социалистически бит и култура*, като продължение на *Домовете на атеиста* (Пимпирева 2003: 232). Според властимащите е необходимо да бъде изготвен *Единен национален класификатор на празниците в НРБ* с помощта на специалисти етнологи.

⁴ П.К., мъж, около 80 години, с. Давидково

⁵ И.Ч., жена, около 60 годишна, с. Малка Арда

Социалистическите идеолози са на мнение, че селищните празници са тези, които биха могли да спомогнат за *преодоляване на отчуждението между хората, за създаване на климат на добросъседство и доброжелателство* (Минков 1985: 44), проблеми, които според тях се наблюдават през 70-те и 80-те години и са свързани с променящата се среда, дължаща се на миграционните процеси в страната. Като основна цел на обществените празници е заложена идеята да *утвърждават и развиват празничните практики, свързани с историята и основаването на селищата, с важни страни от тяхното социалистическо развитие [...]* Особено важно е селищните празници и обреди да *допринасят за сплотяване на основните социални групи в селището, да преодоляват етническите и етнографските различия, да приобщават хората по местоживееене, да подпомагат и укрепват вътрешносемейните отношения* (Минков 1985: 44). През 1978 г. са приети „Основни насоки за развитие и усъвършенстване на социалистическата празнично-обредна система“. Документът представя в най-общ план основните възгледи за съвременната празнична система и насоките за работа по нейната промяна. Тук на дневен ред излизат идеите за възраждане на някои селищни празници, които трябва да претърпят промени. Те задължително трябва да отразяват социалистическата мирогледна система, като по този начин ще спомогнат и за „социално утвърждаване и възпроизводство“ на селищните общности (Пимпирева 2004: 134).

За постигането на изложените по-горе цели започва организирането на т. нар. родови срещи. Началото им може да търсим в периода на 70-те и 80-те години. Най-много данни за подобни срещи имаме за 80-те години, когато почти няма населено място в Родопите, което да не е правило или поне да не се е опитало да направи родова среща. Причината за толкова силната кампания за родовите срещи в област Смолян, в чиито рамки влиза и община Баните, е пропагандната политика на Партията за укрепване на националното самосъзнание на населението от смесените региони в страната, като в основата на това е търсенето на общ родов корен на местното християнско и мюсюлманско население (Барова 2008б: 13–14, Барова 2008а: 19). Така, чрез намесата в семейните и родовите отношения, Партията се опитва да затвърди силно застъпената от режима идея за българските корени на българите мюсюлмани (Барова 2008а: 22)

Тези срещи се организират по шаблон. Изисква се задължително инициативен комитет, който да отговаря за цялостната дейност по организацията на родовите събития. Всички срещи протичат приблизително по еднакъв сценарий, с еднаква организационна структура и действащи лица. Всичко се прави официално и не се оставя на случайността. При възможност родовата среща се увековечава в малко книжно издание, което пази спомена за упорития труд на организаторите и активността на дадената родствена група. В тези издания, освен че се описват всички действия по организацията и протичането на родовата среща, се дават и насоки за бъдеща дейност на родовия съвет. Много

често насоките включват предложението за утвърждаване на родовите срещи като традиция и опит да се правят ежегодно, идеи за строеж на общ паметник, чешма и др. в чест на родоначалника, събиране на дарения от представители на рода в обща каса и т.н. (Сбирковският род 1989: 56). Именно чрез тези издания ясно се вижда политическия нюанс в организацията и реализацията на големите родови събития в Смолянски окръг. Най-голяма заслуга за издаването на материали за вече осъществени срещи има Българското историческо дружество, секция „Родознание“ с център Смолян, което в годините на социализма е казионна организация. Реално инициативата идва „отгоре“, а реализацията започва „отдолу“ (Барова 2008а: 24).

В община Баните обаче няма много ясни спомени за организирането на подобни мащабни родови срещи през 80-те години на миналия век. Вероятно обяснение за липсата на такива откриваме в твърдението на местните жители, че общините във вътрешността на Родопите са по-откъснати от областните градове и социалистическата власт сякаш не обръща същото внимание и не прилага същия натиск на местното население, както в по-големите населени места от района. Реално началото на организираните родови срещи в изследвания регион започват през 90-те години на ХХ в.

Съборите също търпят важни промени. През 80-те години на ХХ в., след като установяват, че не е необходимо да се борят срещу старата празничност, а напротив, че ще бъде по-подходящо да я приспособят към своите нужди, общественици и партийни ръководители променят мнението си. Те започват усилено да защитават тезата, че съборите трябва да се възродят с пълна сила след направата на някои промени в самата празничност, така че да могат да изпълняват идейно пропагандните цели на властта (Пимпирева 2004: 134). В списание *Отечество*, издание от юни 1983 г., може да се види следният текст, който описва достойнствата на този вид празник, необходимостта от него и критикува възможността съборите да престанат да се провеждат: *Всичко „криво“ дете е било до този ден, се „изправя“, всичко спорно се разрешава и опрощава. Хората се видят помежду си, засрецине им се приказката, отвори им се душата, напълни им се сърцето. Завърти се хорото, люшине се, скрипнат портите на земния рай [...] така от пладне до вечерта. Тоя оддушник „държи влага“ до следващото „отваряне“ на човешката душа. Така и тегло се забравя, и трудът е лек [...] Сборът е светилник на българщината и нямаме основание да гасим тая светлина* (Майоров 1983: 40).

Традиционните събори претърпяват редица промени през годините на социализма, за да бъдат възстановени през 80-те години под формата на селски събор или землячески срещи, като организацията им се съсредоточава върху идеята за търсене на корените на местното население, за създаването на обща национална идентичност и възпитанието на патриотично чувство (Барова 2008а: 26). Като основно достойнство на съборите от местната власт се смята поддържането на родовата история и памет. Евгения Троева определя събо-

рите като място на памет, използвайки известната теория на П. Нора (Троева 2012: 182). Организирането всяка година на събор от такава величина, активизира местната идентичност, локалната и родовата памет. А това е един от търсените ефекти от властта: *Тогав се усещаше как надебелява родовата нишка, как тя става по-здрава, за да не се скъса никога през вековете. В този край на планината би следвало да се възродят някои от съборите, имащи за цел заякване на родовата нишка.*⁶

Едно от основните намерения на властта е, премахвайки старите религиозни празници, да се направи преоценка на някои от елементите от празничността, така че те да послужат за пропагандна политическа цел. За да изпълни своя план, се налагало властта да се съобрази с регионалните особености на всяко населено място, така че нововъведеният празничен календар да отговаря на локалните специфики, да съчетае успешно локалното с общонационалното.

Съборът, променен в резултат на атеистичната политика на комунистическата партия, се запазва, но се допълва от някои нововъведения. Това става на първо място с промяната на датата на стария събор и изместването му към друга, неангажирана с религиозния календар. Дните винаги са събота или неделя. Сменят се и местата на провеждане – на площада на селото, на мегдана, а не пред църквата, параклиса или място, свързано с религиозен култ. По този начин новата власт непряко се намесва в личното и общественото пространство, като изменя сакралната топография на извършваните обреди.

Обикновено новите дати за провеждане на съборите са свързани със събития от *революционната българска, съветска или местна история* (цит. по Петров 1997: 111). Друг често срещан вариант представляват случаите, в които регионалната празничност се съсредоточава върху социалната и професионалната характеристика на местното население. Така общоселищните събори често се превръщат в професионални празници, свързани с определени професионални групи на местно ниво (Петров 2003: 133, Тодоров 1984: 41).

Добър пример за това е изследваното от екипа село Давидково. Изборът на сегашната дата за събора има своя историческа обосновааност, която е свързана с колективната памет и история на местното население. В годините на социализма село Давидково е предвидено да бъде център на рудодобив, тъй като там се намират сравнително големи рудни находища. В продължение на години в селото са направени всички необходими сондажни дейности и проучвания, след които са открити залежи на оловно-цинкова руда. ГОРУБСО и МИНСТРОЙ изграждат цялата инфраструктура, необходима за експлоатация на находището, но до реална употреба на обекта така и не се стига. Въпреки това, през 70-те и 80-те години, Давидково е определяно като миньорско селище и местната власт налага ежегодно празнуване на т.нар. Ден на миньора

⁶ Хубаво нещо са съборите. Родопска победа, 1989, брой 6, 8 февруари

под формата на събор. Денят на миньора има своята дълга история. От 1903 г. когато за първи път в гр. Перник са открити залежи на въглища и денят на св. Иван Рилски (19 октомври) се определя в календара като миньорски празник, до 50-те години на XX в., когато с идването на властта на социалистическата партия и промените, които се извършват в празничния календар, за Ден на миньора е определена последната неделя на месец август (Троева 2012: 186). Промяната в датата е свързана с политиката по премахване на връзката на общоселищните празници с религията, в частност обвързването на покровителството на миньорите с християнския светец. Денят на миньора е сред първите въведени професионални празници през 50-те години, веднага след като е бил обявен за празник в Съветския съюз през 1947 г. (Петров 2003: 136).

Според властта вкарването на нови елементи, свързани с професионализацията на празниците, заздравяват връзките между членовете на работния и селищния колектив. А това от своя страна спомага за задълбочаване на усещането за принадлежност към общността, както забелязва Искра Тодорова в изследването си на празниците в Самоков през социализма (Тодорова 2016: 203).

Премахването на някои от религиозните елементи превръща събора основно в развлечение за местните, с богата музикална и танцова програма и възможност за пазарни връзки (Пимпирева 2004: 135). Развлекателната част го прави още по-популярен сред общността и постепенно той се превръща в естествена част от годишния празничен календар. Чрез тези организирани празнични мероприятия властта се опитва да направи публични по-голямата част от празниците, за да може да ги контролира и да ги ползва за собствените си нужди (Дончева 2018: 314).

Съвременно състояние на общоселищната празничната обредност (по примера на община Баните)

Съществени промени в провеждането и осмислянето на селищните празници логично настъпват със смяната на политическите режими в страната след 1989 г. Бързите социални, икономически и демографски промени в годините на преход и особено засилените миграционни процеси се отразяват върху всеки аспект от ежедневието на българите. В настоящия момент, съборите и курбаните на селата са сред основните празнични елементи, при които на преден план изпъква темата за „завръщането“ на местни и на изселили се жители (Бокова 2005: 24–25).

Край на режима не слага край и на родовите събирания. Напротив. В община Баните новият политически режим е свързан с промяна и в отношението към родовите срещи и интензитета на тяхното провеждане. Констатира се не само засилен интерес, който може да бъде обяснен в желанието за събиране на разпръснати в резултат на миграциите роднини. През последните години може дори да се говори за нещо като мода в родовите срещи. С нача-

лото на новото хилядолетие все по-често започва да се наблюдава стремеж на местните да организират подобни родови срещи. Причините за това са комплексни и са свързани с новите политически, социални и икономически обстоятелства в страната. Засилената мобилност и миграции на населението водят до разпокъсване на връзките вътре в семейната и родствената група: *Родовите срещи са ново явление при нас. И то заради разстоянието между хората. Хората вече са все по-пръснати. За да може хората да се познават, трябва да ги има. Има поколения, които не се познават.*⁷ Някога, назад във времето, тези родови срещи не са били необходими за местното население: *Едно време беше пълно в село и имаше всяка вечер родови срещи! Всеки голям празник беше родова среща, тъй като всички живеехме на едно място. Не ни беше необходимо това, което се прави сега*⁸; *То съвременната ситуация го кара да смята, че организирането им е наложително: Родови срещи не ни трябваша някога, но сега всички са пръснати и нуждата е голяма.*⁹

Могат да бъдат очертани няколко основни факта, предизвикващи провеждането на родови срещи и някои техни същности черти. На първо място е обстоятелството разделено семейство. Редица от най-младите ни събеседници споделиха, че никога не са живели в селата, от които произлизат родителите и предците им и не познават голяма част от своите роднини. От друга страна възрастните, които все още живеят в своите домове споделят, че не познават лично по-младите поколения, тъй като те вече не само са родени или израсли извън родното населено място, а понякога и извън държавата: *Бяхме на едно погребение на съпругата на един наш братовчед. И се срещнем с наши братовчеди, които не ги познавам. Познавам голямата сестра. Казвам: „Събче, как си?“ И на другата нищо не казвам. И тя вика: „Това е сестра ми“. И аз викам: „Ама аз не я знам!“. А те, като са отишли в Хасково, тя е била може би бебе. Най-мънниката не я знам!... Не се знаем. Това сме втори братовчеди и не се знаем! И аз се замислих защо пък да не направя една родова среща.*¹⁰ Спорадичните срещи през летните ваканции не са достатъчни, за да се поддържат здрави връзки, особено с по-далечните родственици: *В моя род не е имало родова среща досега, но имам такова намерение. Вярвайте ми, не се познават децата ни. Не се познават! И нас не познават! Вече не са тук. На събора в Баните срещам едно момиченце зад сцената. И намръщено. Викам: „Що се мръщиш? Ти не си ли от Давидково?“ „Да, от Давидково съм.“ „Познаваш ли ме?“ „Не, не те познавам.“ „Е, как не ме познаваш? Ние сме братовчеди“ „Глупости!“ Викам: „Познаваш ли леля Невена?“ „Да, как да не я познавам. Тя ме е гледала като съм ходила с баба“. „Да. Аз съм нейна дъщеря“. „Лъ-*

⁷ Жена, около 60 години, с. Давидково

⁸ Жена, около 80 години, с. Давидково

⁹ Л., жена, около 65 години, с. Давидково

¹⁰ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

жеш!“ „Не, не лъжа!“ Тъка че, затова казвам, че те са деца и аз не ги познавам, но и те не ме познават. Сега на събора в Давидково бяхме с майка ѝ и стринка ѝ и им казах, че трябва да организират родовата среща.¹¹ Родовата среща е възможност да се срещнат хора, които никога не са се виждали, а често не са знаели и за съществуването си.

В изследването си на семейно-родствените мрежи и сфери на обмен в Смолянско Вихра Барова отбелязва, че подобни срещи вече не носят идеята за национално обединение или патриотична идеология, както в годините на социализма, а по-скоро са резултат от лична мотивация и инициатива на отделни членове на родствените групи (Барова 2008б: 13–14). Примерите, приложени по-горе, илюстрират желанието за подемане на инициативата за опознаване на близки и далечни роднини.

На второ място това е възможност за засилване на вече стабилните връзки на местните хора, които случайно се оказват от един и същи род. На терен ни бяха разказани много такива случаи, които се оказват радостни развръзки за познати от години съселяни: *Голяма част от единия род сме се срещали, но не сме знаели, че сме роднини. И мъжете се оказаха много емоционални! Те братовчеди се оказват и се прегръщат, и си се извиняват: „Ама аз не съм знаел!“ Особено по-възрастните, които се знаят, те така се прегръщаха и се вълнуваха от това, че са рода!*¹²

На трето място на преден план започва да излиза и своеобразен локален патриотизъм, който става много характерен за напусналите родното място. Дали в България или в чужбина, всички, които са напуснали дома, запазват това чувство и дори го доразвиват в новата житейска среда. Общото завръщане към „родното“, към „българското“, към „корените“, прокламирано чрез медиите и политика не остава незабелязано: *След демокрацията някак си се отприщи тази жажда за възстановяване на родовата памет. От възрастните. И те го предадоха на младите. Откакто има отново празници на селото, все някой род се събира. Обаче като че сега почнаха повече да го афишират.*¹³ Корените вече не са основание за срам, а напротив. Те са основание за гордост. Родовите срещи и ежегодният селски събор дават възможност тя да намери проявление. Гордост от родния дом и от всички предци, които са били стожери за запазването на рода и родовата памет: *Има нужда от това! Човек така има с какво да се гордее. То е история. Да кажеш коя година е родена баба ти. Те почти целия ден изкараха до родословното дърво. Полезно беше. Повече е полезно за външните, защото дълбоко в себе си, те имат нещо скътанко в себе си, от къде сме, кои сме и има такава нужда да знаят.*¹⁴ Защото родовата памет е тази, която пази рода свързан, обединен и в

¹¹ Жена, около 55 години, с. Давидково

¹² С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

¹³ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

¹⁴ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

цялост. Тя е в основата на идентифицирането на всеки на първо място с рода, но в по-широк аспект и с по-голямата селищна общност (Мицева 2005: 8).

По време на двегодишната теренна работа по проекта ние присъствахме на организацията и реализацията на няколко подобни срещи, които се оказаха първи за своите родове. Организацията на събитие с подобни мащаби коства много време и усилия. Ако в годините на социализма е имало инициативен комитет с голям брой членове, в момента срещите се правят от един или двама представители на родствена група, които се нагърбват с цялата организация. Инициаторите предпочитаха да правят срещите в дните около събора на селото, за да могат да са сигурни, че повече потомци ще присъстват, защото тогава се събират много хора, отдавна вече напуснали селището, живеещи или в по-големите градове в страната или в чужбина. *Хората се съобразяват кога е събора, за да се върнат. И аз тая година се възползвах. Като направих родовата среща и я направих на деня след събора. Направих го в неделята, защото тези, които си идват за събора, няма да дойдат втори път за родовата среща. То си е разправия. Разходи, отпуски... динамично е времето.*¹⁵ Тези решения показват мястото на селищния празник в празничния календар и неговата стойност в символната топография на местните.

Подготовката на родовата среща продължава с месеци – от издирването на всички родственици чрез познати, роднини и/или чрез държавни институции, през направата на родословно дърво, разпращане на покани и организиране на официалната и неофициалната част до самата реализация на събитието на място. Но резултатите са налице: *И на тръгване като казаха: „Догодина ще бъдем повече“ и това ми е достатъчно! Резултатът от тази среща за мен поне е, че се почувствахме общност! [...] Следващата среща смятам да е догодина, пак да е след празника. Искам да е скоро, да ги увлека отново, за да дойдат и другите. И като направим една-две срещи, те ще го подемат младите. Защото ние скоро няма да имаме сили да го правим. Искам да го превърна в традиция!*¹⁶

Може да обобщим, че в съвременността родовите срещи заемат важно място в общоселищната празнична система и все по-честото им организиране в община Баните е доказателство за тяхната роля в процеса на консолидиране на местната общност.

¹⁵ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

¹⁶ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

Курбанът като общоселищно събитие е единственият традиционен селищен празник, който в нито един момент от историческото развитие на почти всяко селище в общината, не се прекъсва. Независимо от политическите и икономическите обстоятелства, организацията и провеждането на годишния курбан е част от живота на всяко село. Освен големият селищен курбан в част от по-големите населени места, се правят и курбани по махали. Всяка махала си има определена дата, на която си прави курбан.

Курбаните могат да се организират от кметството, джамийското и църковното настоятелство, с помощта на всички жители на селището. Средствата за тях се набавят от дарения, както от местните, така и от преселниците: *Даже има и странични хора дават. Дето не са от селото. Излезли от селото. Дарения дават. По-богатите. Събират се много пари, даже за другата година остават благодарение на тях.*¹⁷ *Даренията могат да бъдат както под формата на пари, така и под формата на продукти, труд или организация. Примерно един решил да купи ориза, друг сладките, трети хляба.*¹⁸ Дарители могат да бъдат както частни лица, така и различни местни фирми и кооперации.

Всяко село си има свое собствено място за курбан – в рамките на самото селище или на някоя местност в близост до землището. Местата, на които се извършват курбаните, обикновено са внимателно подбрани. Тези пространства са сакрални за местните хора. За община Баните такова място е Енихан баба или връх Свобода. На Енихан курбани правят голяма част от селата в общината – Давидково, Стърница, Глогино, Босилково. Курбаните там се правят в летния сезон, от юни до август месец. В този период почти всяка седмица на поляните под върха се прави кръвна жертва.: *Е, сега, пет-шест недели, 'сека неделя има редовно курбани [.....]. Първо сториха Давидково, че после Стърница, че после Глогино, сега пък хасковци изселени* (цит. по: Бокова 2005: 25).

Освен ежегодните селищни курбани на Енихан баба се правят и лични курбани, родови и семейни срещи: *Енихан е священо място и за да се прихва-не, трябва да е там. Това е силата на религията.*¹⁹

За мюсюлманите от региона Енихан баба е център на религиозния живот и е опорната точка в колективната им памет (Троева 2013: 206). Това сакрално място е и консолидатор на общността. Освен курбаните, правени от местната общност, Енихан баба се превръща в средище на сакралния живот и на преселниците от региона. Така например най-големият курбан, правен там е на т.нар. хасковлии. Това са изселници от различни селища от община Баните (основно от с. Давидково) в гр. Хасково, които веднъж в годината правят много голям курбан в подножието на върха. Големината и популярността на

¹⁷ Жена, около 45 години, с. Дрянка

¹⁸ Мъж, около 60 години, с. Гълъбово

¹⁹ П.К., мъж, около 80 години, с. Давидково

този курбан води много гости от цялата страна и чужбина. Друг голям курбан, който се провежда от изселници е този на мигриралите местни жители в Асеновград и прилежащите му села.

На курбаните, организирани от изселници, винаги присъстват и местните жители. Това е начин да се направи връзката с роднините, но и да се запази контактът с базовата общност. Изборът на място за курбан от изселниците показва колко силно държат на близостта си с родното място. Те избират сакралния топос на техните предци за курбан, вместо да намерят друго такова място, близо до новите си домове. Това е начинът им да поддържат стабилна връзката с миналото и с рода. Курбанът дава възможност на мигриралите жители отново да се почувстват част от селищната общност като поддържат близки отношения между членовете ѝ.

Датите, на които ще се проведат курбаните в община Баните, се определят чрез съставяне на празничен календар на общината. Всяко населено място съобразява определената дата с другите села, така че в един и същи ден да няма едновременно курбани на две или повече селища. Местните организатори се стремят курбанът да е в почивен ден. По-ранното определяне на дата за провеждането му е от значение. Така всеки, който не живее в селото, може да съчетае програмата си с присъствието на курбана. Направените интервюта и наблюдения ни доведоха до извода, че най-често за този празник успяват да се приберат изселниците от по-близките населени места и градове. От времето на провеждането му, зависи и числеността на завърналите се. Курбаните, които са през летния период са по-посещавани от тези през пролетния и есенния сезон. Като цяло обаче религиозната основа в обредността на кръвната жертва кара мнозина емигрирали да не го възприемат като значимо събитие, а като отживелица от миналото и да оставят възможността да се върнат в родното село на друг, по-стойностен и голям празник за тях – събора.

* * *

За разлика от курбаните, с падането на режима, организирането на ежегодните селски събори в община Баните секва. В голяма част от населените места има прекъсване само в първите години на прехода. В други съборите повече никога не се възстановяват, тъй като се смята, че изискват излишни финансови средства във време, в което местните жители се опитват да оцелеят. А има и такива населени места, които усещат необходимост от този тип празник и започват да го организират едва в последните години. В община Баните в настоящия момент събори се правят основно в по-големите селища. Празничният календар в по-малките села е свързан единствено и само с курбана на селището и с посещението на съборите и курбаните на съседните населени места.

Възстановяването на съборите в началните години на демокрацията ги превръща отново в център на селския живот и местните хора ги припознават като една от най-важните битуващи традиции в празничния календар на селището. В съвременността съборите в по-големите селища са основната притегателна сила за местните, които вече не живеят в родното село. Това е празникът, за който предпочитат да се върнат всички родственици, за да се видят с роднини, съученици, приятели, съселяни. Така съборът постепенно се превръща в най-важния момент от живота на селището през годината. Празненството е за цялата селска общност, за всеки род и за всеки човек. Самите организатори определят съборите като възможност за събиране на родственици и съселяни, за среща на поколенията в родното село. Съборът спомага за препотвърждаване на родствените връзки от една страна и на целостта на селищната общност от друга (Христов 2004: 214).

Времето на провеждане на съвременните събори обикновено е свързано с някоя ключова дата в местната история на селището, празник, патрон на селото или култова сграда, но в повечето случаи се прави през летния сезон. На някои места няма точна дата за събора, а изборът се обвързва с предпочитание към почивните дни – събота или неделя, в близост до определения празничен ден. Така се дава възможност да присъстват повече хора, които не живеят в общината, но могат да съчетаят посещението си с лятната отпуска и лятната ваканция на децата. Разбира се има и изключения. При тях обикновено съборът е свързан с голям календарен празник. Пример за това е село Баните, което е център на общината. Баните празнува своя събор на 6 май, Гергьовден. Всяка година, независимо дали се пада през седмицата или през почивните дни, на самият ден на св. Георги, селото празнува тържествено. Ясната дата има своите предимства, но и своите недостатъци. От една страна всеки знае точно кога ще се състои празникът. От друга по този начин много от изселниците не могат да присъстват: *Някога на празниците площадът ни идваше малък. Преди. За съжаление, от година на година, все по малко хора идват. Особено ако е работен ден. Защото, нали разбирате, че примерно ние като община, училищата си залагаме в програмата да го дадат като неучебен ден. За да дойде обаче от Пловдив, от София или от Кърджали някъде за единия 6-ти май, трябва въщност да дойде на 5-ти и на 6-ти към 2-3 часа да си тръгне.*²⁰

Една от основните характеристики на съборите е, че в настоящите дни те се провеждат на централното градско пространство – на площада. Това е и още една причина лятото да е най-подходящият сезон за събора – за да има благоприятни климатични условия.

Тъй като един събор изисква много организационна работа, обикновено

²⁰ Жена, около 55 години, с. Давидково

инициативата се поема от кметството или лично от кмета. В община Баните прави впечатление, че събори има в населени места, където е имало или има ясно изразена фигура на кмет, който приема организацията на годишния събор като основно задължение и лична кауза. Организирането на събора „отгоре“ е традиция останала от годините на социализма. В момента, ако неговата организация не се регулира от местната власт, събор по-скоро няма да се проведе. Както хубаво обобщава Петър Петров описвайки промяната в празничния календар в с. Радуил в годините на социализма: *Празникът на радуилци се превръща в празник за тях* (Петров 1997: 120). Сякаш същото се наблюдава в момента в община Баните. Навикът, че някой трябва да се грижи за празниците в селището е и една допълнителна причина след падането на режима редица от съборите в общината да прекратят своето съществуване за определен период от време.

И в настоящия момент реалната организация на събора остава в ръцете на местната власт. В община Баните има населени места, в които не се провежда годишен събор. Пример за такова село е с. Гълъбово. Всички жители на селото изтъкват липсата на финанси като основна причина събор да не се провежда в последните десетина години: *В нашето село няма събор. Имахме иначе. Когато имаше бюджет, когато имаше средства. 2004 – 2005 година спря. Хора се събираха, но сега няма средства. То всичко е свързано с финанси. А иначе кой ще даде! При условие че тук хората вече масово се изселиха. Пенсионерите са на минимална пенсия! Кой да отдели? То не става със 100 и 200 лв., то става с хиляди!*²¹ Това не значи, че селото е останало без празник. Напротив. Гълъбовци са успели да съчетаят два селски празника в един. Курбанът на селото, който винаги е бил основата на празничния календар тук, е възприел и характеристиките на събор: *Ние нямаме събор. Курбанът тук става като един вид събор. Идват сергии да продават, идват децата. Това поне успя да се запази като традиция. Съборът не успя. Прави се тук на площада на селото. То той курбан си е от отдавна, от как съществува селото.*²²

Досега срещнахме варианти за обединение на събор и родова среща или курбан и родова среща, но обединение на курбан и събор не е често срещано явление. Това е така, тъй като не се приема за нормално празник, свързан с религиозния култ, да се преплита с празник, чиито основни характеристики са предимно светски и попадат в сферата на забавата и развлечението.

Въпреки привидната пасивност, местната общност има своето място в реализацията на съборите. Защото финансирането на организацията им, там където ги има, става чрез доброволни дарения. Най-често даренията са под формата на парични средства. Парите не се събират лесно по думите на организаторите. Те оценяват състоянието, в което се намира съвременното българ-

²¹ Мъж, около 60 години, с. Гълъбово

²² Мъж, около 60 години, с. Гълъбово

ското село и затова с гордост се изтъква събрания бюджет за събора: *Всичко е с дарения. Всичко. И се побираме все около 4 хил. Първите години сякаш фирмите даряваха повечко. Фирми и хора. Една година пък се бях притеснила, че няма да събера парите и старците казаха да застана на пенсиите и всички дадоха кой колкото може. Аз 'цото им обясних. Тогава бяхме 600–700 жители. И им казах, че и по едно левче да дадете за вечерта, музиката е уредена. Застана един човек там и всеки даде, кой по два, кой по пет. Е, някои не дадоха, кои са болнички, кои по вкъщи лежат, не ги дадоха. След това има и деца. Събрахме 600 лв. Той оркестър ми е толкова. Аз не пазаря скъпи оркестри. И за вечерта вече на фирмите прозвънявам. Миналата година на един човек прозвъних, вика: „Еййй, пак ли събор!“ И аз затворих телефона. И тая година пак не му се обадох. Но споделих с другите. И викам: „Много ми е мъчно, защото... криво ми е. В края на краищата, то си е традиция. И сякаш от уста на уста и който ме срещне: „Ет' ти 200 лв, ет' ти 300 лв.“²³ Често се разчита или на големи фирми от региона или на преселници в големите градове или чужбина, които са с по-добри възможност и милеят за селото: *След това младите хора, деца, които са изселени от тука и имат някакъв бизнес навън – Хасково ли, Пловдив ли. Всеки! Даже едно от момичетата, дете до сега не е давало, ме среща на улицата и вика: „Добре, че те видях, че щях да забравя. Ето ти 200 лв. за празника“²⁴**

Организацията на съборите и на курбаните е възможност за преселниците да покажат отношение към родния дом и местната общност. Не са малко случаите на дарители, живеещи в други краища на страната или чужбина, които често дори нямат възможност да присъстват на събитието, но даряват: *Брат ми не идва, но редовно дава пари за празника. Такава му е работата. До оня ден беше тука, но днеска вече няма как. Но винаги дава.²⁵* Нерядко даряват в повече от останалите в селото и това прави впечатление на местните: *На курбана или за събора, тия външините, дават и дори демонстрират благополучието си. Дали цяло агне ще дарят или по-голяма сума ще дарят²⁶* Разговорите и наблюдението ме навеждат на мисълта, че това не е само вид демонстриране на по-добро положение пред местната общност, а вид компенсаторен механизъм, с който изселниците се опитват да балансират физическата си липса и активност както за селото, така и за общността.

Има и такива, които даряват доброволен труд или продукти за празника: *Освен пари се дарява и друго. Всяка година ние правим трапеза за гостите. Скромна трапеза. Но храната, която се слага на масата е дарение. Един прави клин, друг прави баница. Едно момче имаме тука животновъд. Той ми*

²³ Севда Чолакова, 59 години, кмет на с. Давидково

²⁴ Севда Чолакова, 59 години, кмет на с. Давидково

²⁵ Е. А., жена, около 50 години, с. Давидково

²⁶ Е. А., жена, около 50 години, с. Давидково

дава едно животно. Дарява ми го. Друг го пече дарение. Една от самодейките ми прави дроб сърма. Една докторка тук питу ми дарява. Друга ги прави домашни. Разни други сладкиши, баницы, баклави. Моята фирма досега даряваше ракията. Сега дистрибуторът ми дари безалкохолно за самодейците, за гостите. Всичко ми беше с дарение. И им казвам на гостите, че всичко, което се яде на масата, за нищо не е дадено пари.²⁷

Реализацията на един съвременен общоселищен празник нямаше да е същата без социалните медии. Фейсбук е може би в основата на доброто планиране на съборите в последните години. Организаторите се възползват от бързото разпространение и популяризиране на дадени събития в страниците на фейсбук. Това става най-лесно чрез страниците на различните села от общината или чрез страниците на читалищата. По този начин новината за подготвяното събитие достига до много по-голям брой потребители, които биха имали интерес към него. Географското разстояние, което дели жителите от селищата, най-лесно се преодолява чрез интернет. Така, независимо дали давидковци се намират в собственото си село, в някои от големите градове в страната или пък в чужбина, те получават изчерпателна информация за организирането на събора по едно и също време. Това дава възможност за по-бърза реакция около организирането на пътуването до селото за празника, както и за активно включване в организацията му.

Видяхме какво представлява организацията на едно подобно събитие. Сега нека обърнем внимание и на самия празник. Екипът имаше възможност да присъства на няколко събора и курбана в общината, но за да се илюстрира как протича един събор в последователност на събитията, ще дам пример със събора на с. Давидково „Под родно небе – със спомени и мечти“, проведен в периода 16 – 17. 08. 2019 г.

Съвременният събор в Давидково е резултат от опит за възстановяване на съществувал в близкото минало събор на селото. Той е възобновен в началото на новото хилядолетие след почти десет години прекъсване.

В годините на социализма събор на селото също е имало, но е провеждан на друго място: *По-рано е правен някакъв събор, правен на Крушов чатал, към Свобода. И там го правиха. Аз като дете си спомням, 60-те години. '66-та ли е била или '68-ма. Имаше виенско колело. Там изнасяха всички магазини и ресторанти на палатки. И се качвахме. Спяхме там през нощта. Имаше мандра. Децата ни прибираха понякога на топло в мандрата. Другите навън. Събираха борове, за да се топлят. Мятаха по едно одеяло и изкарват нощта там. И идваха и от околните села. Ставаше голям събор.²⁸* Впоследствие започва обвързването на събора с Ден на миньора и неговото празнуване в рамките на селото, на площада, в последната неделя на август месец. Именно

²⁷ Севда Чолакова, 59 години, кмет на с. Давидково

²⁸ С. Ч., жена, около 60 години, с. Давидково

споменът за събора от края на 80-те години, празнуван като Ден на миньора, подтиква местните отново да възстановят празника под позната форма. И мястото, и времето на възстановения празник, преповтарят тези от предходния период. Голяма част от събеседниците не си спомняха, че по същото време през 80-те години е бил провеждан празникът на селото. Може би тази липса на спомени у тях е естествена, тъй като отбелязването на Деня на миньора в Давидково няма дълга традиция.

Веднага с падането на режима спира и провеждането на ежегодния събор. Местните определят това замиране като резултат от липсата на инициативност от страна на местната власт: *Спря, защото кметовете не проявиха активност.*²⁹ В продължение на повече от 10 години село Давидково няма събор. През 2001 г. е сформиран Инициативен комитет „Бъдеще за Давидково“ от група местни активисти, които са в основата на възобновяването на традиционния събор. Ето как си спомня първия празник член на инициативния комитет: *Беше нещо много хубаво! И нужно! Защото имаше хора, които десетина години вече бяха излезли след големите миграционни процеси. Хората се пръснаха из България и чужбина и първите години беше голямо въодушевление. Много хора се събираха. Идваха и откън, а и тук имаше повече местни. И оттогава вече не е прекъсвала тая традиция. Всяка година!*³⁰

Всяка година от възстановяването му до днес, съборът на с. Давидково протича по идентичен начин. Програмата включва културна и официална част и празненство, съпроводено с музика и танци. През 2019 г. съборът протече по следния начин:

В ранния следобед на петъчния ден (16. 08. 2019 г.) започна културната програма, която се провежда в рамките на сградата на читалището. Тя включваше фотографска изложба на Севделина Димитрова, студентка по фотография в Пловдивския университет, на 21 години, която от дете живее извън Давидково, но пази ярки спомени от детството си, изкарано в селото при баба и дядо. Изложбата е под надслов „По следите на Родопа“. Като част от програмата е и последвалото представяне на книгата на местната авторка Славка Красиминова – „Котаракът и Крейзи“.

След културната програма, вечерта на площада на селото има музика с оркестър на живо – дует Караджови от Асеновград.

Същинският празник започна в събота сутринта (17. 08. 2019 г.) с официално откриване в 11 часа. Празникът се води от председателя на читалището, чието емоционално слово силно въздейства на гостите. Следва слово на кмета на селото – Севда Чолакова. Официалните гости на празника също участват в откриването. Кметът на община Баните – Милен Белчев, Дора Янкова, народен представител от парламентарната група на *Коалиция за България* и

²⁹ Е. А., жена, около 50 години, с. Давидково

³⁰ С. К., жена, около 60 години, с. Давидково

кметове на околни села изказват похвали за организацията на празника и благодарности за възможността да участват в него. После всички заедно, начело с кмета на селото, държащ българското знаме, и официални гости, се хващат на голямо дружно хоро.

Следва развлекателната част, която включва изпълнения на самодейни състави от околните села, оркестър „Средногорец“, специална програма за децата с гост Енчо Димитров – бате Енчо.

Съборът няма да е събор без панаирната част. Из целият площад са пръснати сергии с различни стоки, най-вече за децата. Най-многобройни обаче са сергиите, които предлагат скара, понички, сладолед и други лакомства. Атракционите също не са за подценяване. Над площада е разположена надуваема детска пързалка. Характерна за събора в Давидково е инициативата „Произведено в Давидково“. В центъра на селото местни жители предлагат продукти домашно производство на гостите на празника. Това най-често са млечни продукти, различни видове сладка и мед.

Акцентът на програмата е в събота вечерта, когато специален гост е народната певица Росица Пейчева и танцова формация „Фолк ритъм“ от гр. Ардино. Изпълненията на известната певица събират всички хора от селото и гостите на площада. В продължение на час и половина се вият хора и публиката се радва на изпълненията. Програмата продължава с още гост музиканти и танци. За финал на празника има заря, която осветява давидковското небе като завършек на събора.

Празникът в с. Давидково продължава два дни, а неделният ден умишлено е оставен за частното пространство на дома и неговите обитатели. Съборът има за цел да отдаде дължимото и на семейството. След общоселското веселие, срещата с далечни роднини, съученици и приятели, идва неделата за среща с най-близките родственици. Това се вижда ясно в думите на кметицата на Давидково: *Не е само идеята да дойдат на музика, но и на другия ден да останат вкъщи и да се видят с роднините. Това е много важно. Това е най-голямата радост. Тая година ме среща една жена. Леля Руска. Вика: „Да си ни жива и здрава само за това, че организираш празник, а че се наричат децата да си дойдат! Иначе идват по различно време, мотат се. А сега казват: „Идваме всички да седнем, едно печено да си направим и да се съберем родата“ [...] затова неделата ги оставяме да се наспят, да се видят с техните. Да си съберат багажниците и да си отиват.*³¹

Съборът обаче не свършва в неделя. Фейсбук групите на селата от община Баните са един от начините празникът да продължи по-дълго от предвиденото. Още по време на събора започва излъчване на видео на живо. Дни наред след края му публикациите не секват. Най-често се споделят клипове с

³¹ Севда Чолакова, 59 години, кмет на с. Давидково

първото хоро, на което присъстват всички официални гости на събитието, политически и културни дейци, но и всички гости от близко и далече. В продължение на седмици фейсбук групата на с. Давидково продължава да възпроизвежда събитията около празника. По този начин и редица съселяни, които не са имали възможността да присъстват на събитието се докосват до малка част от празника. Така фейсбук дава възможност на изселниците да останат, макар и виртуално, част от общността, да се почувстват отново обвързани с нея, да се почувстват равноправни нейни членове. Думите на кметицата, изказани по време на празничното ѝ слово, потвърждават това твърдение: *Искам да споделя за давидковци, напуснали селото, които не ни забравят. Едно, че уважават празника, че даряват, но макар и далече, живеят с нашите проблеми и радости и благодарение на социалните мрежи и съвременните технологии са винаги с нас.*³² Освен фейсбук групата на с. Давидково, често и в личните потребителски профили на давидковци, можеше да се наблюдава отзвук от миналото събитие. Това още веднъж показва каква е ролята и тежестта на празника не само в реалния обществен живот на селото, но и за всеки отделен индивид.

На събора в Давидково, а и на съборите в другите селища от общината, преобладава развлекателната част. Това е и голямата разлика между курбаните и събора. Както подчертава Петко Христов може би точно поради тази причина редица етнографи не са се вълнували от събора като празнично събитие в живота на българина. Липсата на религиозен, на сакрален характер на този вид сбирки, го прави не така вълнуващ за етнографите от предходните поколения (Христов 2004: 208). За съвременния етнолог обаче съборът представлява голям интерес. Именно елементът веселие, забава, който не се регулира от традиционните норми на поведение, кара хората да припознават събора като по-емоционален и по-важен за селището празник: *За мене по-големият празник е съборът. Защото все пак идват отвсякъде. Младите идват. Той самият курбан е по-скоро събиране, хапване и малко сред природата и се прибираш. Няма го развлекателният елемент и човешките контакти са по-ограничени. А тук е друго!*³³

Съборът е мястото, на което хората от няколко поколения, свързани с общия си произход от с. Давидково, имат възможност да се повеселят заедно, да си спомнят миналото, да помислят за бъдещето. Срещите с роднини и приятели, общоселското веселие с оркестър на живо, множеството хора, общите трапези, правят този ден незабравим за местните, които живеят в селото, защото съборът е пълната противоположност на тяхното ежедневие през другите сезони: *Съживява ни се селцето. През лятото и още повече в края на*

³² Слово на кмета на с. Давидково за откриване на събора „Под родно небе със спомени и мечти“ 2019г.

³³ Е. А., жена, около 50 години, с. Давидково

август. Разшетват се стопанките да сготвят на своите деца и внуци [...] и се готвят да посрещнат гости. Мила е, хубава е такава шетня в селото. Чувстваме се щастливи и радостни макар и за кратко.³⁴ Ежегодният събор променя облика на селото: Лятото всички са в настроение. Има хора, има деца, които са ваканция, а като си дойдат и младите хора... През септември – всички са в депресия.³⁵ За един кратък миг местните жители виждат как селото се оживява: *И тази година за празника ни, хора от близо и от далеч, дойдоха, за да бъдат заедно с най-близките си роднини и приятели. Селцето ни сякаш изведнъж грейна, озарено от широките усмивки на завърналите се вкъщи!*³⁶

Думите на нашите събеседници показват стойността на събора за местната общност. За тях съборът е най-значимото събитие в селото, тъй като от една страна акумулира натрупаната липса на забавление през годината, а от друга представлява кулминация на общата емоционалност от срещите с роднини и приятели в родното село: *А ние, които останахме тук, ви очаквахме с нетърпение [...] Чакаме лятото, август и поредната среща. Ние сме тук, все по-малко на брой, малко поостарели и много помъдрели, но изпълнени с надежди и копнеж [...] Защото без памет, без история и най – вече без място, където корените ни са впити, ние сме нищо.*³⁷

Успоредно с развлекателната съборът изпълнява и социална функция, играе ролята на регулатор на социалните отношения (Живков 1977: 79, цит по: Христов 2004: 213–214). Показателно за важността на събора е, че освен срещите с роднини и приятели и случайните контакти по улиците на селото с познати и съселяни, по време на празника се правят и т.нар. наборни срещи. Те се провеждат най-често в ресторантите на центъра, паралелно с протичащия събор. Акцентът на тези сбирки е срещата със старите съученици, повечето от които отдавна вече напуснали селото. Изборът, тези срещи да се провеждат във времето на събора, не е случаен. Напротив, той е напълно умишлен, тъй като е сигурно, че по време на празника ще имат по-голяма посещаемост. Така с едно идване до родното място, напусналите могат да се видят с всички.

Не трябва да пропускаме и още една функция, която изпълняват общоселищните празници – ролята им на социализатор на индивида в общността. Това ясно се вижда по време на събора в Давидково. Респонденти споделят, че вече има немалко деца, които от ранна детска възраст са напуснали родното място или дори такива, които са родени извън неговите предели, за които ид-

³⁴ Слово на кмета на с. Давидково за откриване на събора „Под родно небе – със спомени и мечти“ 2019г.

³⁵ С. К., жена, около 60 години, с. Давидково

³⁶ Слово на председателя на читалище „Зора“ при с. Давидково за откриване на събора „Под родно небе със спомени и мечти“ 2019г.

³⁷ Слово на председателя на читалище „Зора“ при с. Давидково за откриване на събора „Под родно небе със спомени и мечти“ 2019г.

ването на събора в една по-зряла тийнейджърска възраст дава възможност за социализиране в общността. Това е и причина родителите им да изтъкват желанието си винаги при възможност и те, и техните деца и внуци, да участват в съборите, тъй като това е една от малкото възможности да опознаят родното място, историята, природата, хората му. За това и за тези, които живеят в чужбина, съборът може да инициира не само локална, но и паралелна национална принадлежност.

Присъствието на събора е желано, но и по някакъв начин задължително. Очакванията на роднините в селото, че ще бъдат посетени в дните на събора, задължава изселниците да се съобразят и да се опитат да присъстват: *Те трябва да дойдат на събора, защото всеки родител е казал пред другите: „Ще дойде и моето дете за събора, брат ми, сестра ми“ Един вид той ги задължава. Всеки си е семейство и има ангажменти. Съборът може да е ангажимент.*³⁸

Теренното етнографско проучване показва, че на събора най-многобройни посетители са тези, които са напуснали селището, но живеят най-близо географски до него. На първо място това са родственици, живеещи в близките села и градове, които са в рамките на общината. После идва ред на тези, които са напуснали дома, живеещи в големите градове в сравнителна близост до общината. Това са Хасково, Кърджали, Пловдив, Асеновград, Смолян. В последствие идва ред на тези, които живеят в по-далечни части на страната. По-високата посещаемост на преселници, живеещи в по-близки населени места до дома, е естествена. За тях организацията на пътуване е по-лесна, а и по-евтина, отколкото за местните, които живеят в по-далечни краища на страната или в чужбина.

Въпреки желанието на местните, живеещи в чужбина, да присъстват на всички общоселски събития, за тях това понякога представлява най-голяма трудност. Работата, ученическите ваканции на децата, почивките в празнични дни, които много често не съвпадат с тези в България, могат да бъдат пречка за организацията и реализацията на пътуване. Въпреки трудностите част от тях се опитват да съобразят почивките си с датите на събора: *Има част, която си планува отпуската за празника. Ако може да избира между началото на август и края на август ще избере края, за да може да присъства на събора. Да може да се видим с близки и приятели. И познавам такива хора, които са извън България и си идват точно след 15 август, за да са на събора. И синът ми, и дъщеря ми се опитват да съобразят отпуската си със събора и да се върнат от чужбина. Опитват, но не винаги се получава! Освен нас да се видят и с приятели искат.*³⁹ Понякога въпреки опитите, те просто не успяват: *Всички, които живеят в България, по големите градове, си идват за*

³⁸ Жена, около 55 години, с. Давидково

³⁹ С. К., жена, около 60 години, с. Давидково

*Байрам, за събор или курбан. Но тези от чужбина не могат да дойдат. Те ще сънуват да дойдат...*⁴⁰ Заради работата в чужбина емигранти и гурбетчии не винаги успяват да присъстват не само на общоселските празници, а и на личните и семейни празненства: *Няма кой да те пусне (от работа, бел. моя). То искаш да си дойдеш, но няма как. Аз миналата година на дъщеря ми на бала не можах да присъствам. Пращат ми снимки пък аз съм в Шотландия... пък за събор и за курбан няма какво да говорим...*⁴¹ Често, ако трябва да избират да се приберат в България по даден повод, предпочитат по-големите семейни празници като Коледа, Великден, Байрам.

Това, че не всяка година успяват да присъстват на общоселските празници, не означава, че мигрантите не полагат усилия, за да успеят за следващата година. Ако при гурбетчиите присъствието е почти невъзможно поради естеството на сезонната работа, то при трайно уседналите в чужбина организацията за прибиране за празника е по-лесна и често по-успешна.

Наситените миграционни вълни през последното десетилетие са превърнали събора в основен маркер на локалната идентичност и връзка между поколенията. За да се случи обаче това, първо местните жители са си дали сметка, че общността има нужда от празник, който да я сплотява: *Има нужда от събора. Иначе хората се раздалечават, отчуждават, а той ги кара да се свързват отново*⁴²; и да върне живота в селото обратно поне за малко: *За пръв път направихме земляческа среща „Спомени за родното гнездо“ през 2013 г. Първата събота на август. Когато има повече хора. Тук за хората в един период останаха само помен и погребение. Много ми беше мъчно. Опитвах се тогава по някакъв начин чрез читалището, защото същата година ме избраха за председател на читалището, да направя нещо. И си поставих една цел. По някакъв начин да разкъсам това сиво ежедневиe. И тогава имаше жена кметица, с която се сработихме хубаво. Тя прие моята идея и направихме първата среща напук на лошите очаквания на хората. Те не вярваха! И се събраха страшно много хора! И сега всяка година го има.*⁴³

Според местните жители най-големият принос на събора е това, че събира хора, които не са се виждали отдавна и поддържа връзка между тях въпреки разстоянията. *Имаше хора, които не ги бяхме виждали с години. Дори и да идват лятото, виждат си близките и после си заминават. А тука има повод и това е възможност да се видим.*⁴⁴ Затова и нуждата от празника в сивото ежедневиe на малкото село е голяма: *Селото има нужда от тези празници. Един път в годината какво пък е да се организира такова нещо. И помага да*

⁴⁰ Жена, около 45 години, с. Дрянка

⁴¹ Жена, около 45 години, с. Дрянка

⁴² Л., жена, около 65 години, с. Давидково

⁴³ И.Ч., жена, около 60 годишна, с. Малка Арда

⁴⁴ Е. А., жена, около 50 години, с. Давидково

*се съберем. Наистина човек се чувства празнично, отърсва се от проблеми, от ангажименти. Хубаво е. Вижда хора, които не е виждал отдавна.*⁴⁵

Тези примери ни показват, че съборът се е превърнал в обединителен маркер на общността. Една от редките възможности за сплотяване на местни и преселници и начин за общуване между тях. На преден план излизат общи чувства, емоции, мисли за родното село и общността. За всичко, което е било и за всичко, което може да бъде. Емоцията от десетките срещи в рамките на няколко дни са еднакво силни както за местните жители, така и за придошлите.

Особено място в дните на събора заема носталгията. Носталгия по загубеното минало, по липсата на връзка с роднините и приятелите, по родното село, което променя познатия си облик. Това се вижда най-ясно в надслова на съборите в общината: среща-събор „Под родно небе – със спомени и мечти“ (с. Давидково), годишна среща „Спомени за родното гнездо“ (с. Малка Арда). Тази носталгия не е само по миналото и споменът за пълното село, което в настоящето е загубило голяма част от населението си, а по загубената комуникация между поколенията, които вече не живеят заедно. Въпреки че част от мигрантите вече окончателно са напуснали родното място, те изпитват емоционална обвързаност със селото и общността. Дните около събора, свързани с тяхното връщане в родното село, им дават възможност да покажат, че все още са част от нея. Носталгията обаче има и друга страна. Тя е свързана със страх от загубата на общност. Защото често пъти, при разговорите на екипа с местните хора, страхът от физическото оцеляване на родното място, на общността, излиза на преден план.

На общия фон много интересен феномен представляват съборите в реално вече несъществуващи физически села. Това са т.нар. „пусти“ или обезлюдени села. Събори и курбани от този вид има и в община Баните. Те по принцип не са изключени на територията на България, такива събори са регистрирани и в други краища на страната (Христов 2004: 220–221, Периклиева 2013: 314). Затова именно ежегодните събирания на родственици в опустелите им селища, са значимо и специфично доказателство за силната роля на селищните празници в изграждането на локална идентичност.

Всяка година, на определена дата, в определено място в тези села отново се вдъхва живот чрез организирането на селски събор, на който се прави и курбан. Събират се поколения изселници в рамките на няколко дни. С веселие, музика и богата трапеза те наваксват част от липсващите връзки през годината. Така в община Баните изселниците от с. Малко Крушево и с. Сливка се събират на определено за целта място в края на август, за да се видят с роднини и да стъпят на родна земя.⁴⁶ Въпреки че в тези села вече никой не

⁴⁵ Жена, около 40 години, с. Гълъбово

⁴⁶ За жалост събраната теренна информация не е достатъчна, за да заявим категорично причините за изселванията на тези селища. Събраните данни са противоречиви и подлежат на допълнителни теренни проучвания и анализ. Независимо дали става въпрос за

поддържа имот, нито има останали роднини, семейство, приятели, всяка година преселниците се събират, за да направят своят събор-курбан: *И сега се събираме като на родова среща. Кой чевермета, кой веселба. Има определена дата всяка година, август месец. И се решава на коя дата ще е родовата среща и се разпространява. Някои идват една седмица по-рано на палатки, река има, язовирче има. То няма вече къщи там, те са паднали. Има язовир, има леглова база и има къде да се отседне. И остават кой колкото си иска. Идват основно от Асеновград, Долни Воден, Куклен, Розино (Карловско), Манолч (Бургаско). Но на празника сигурно стотина души се събираме. Понякога и повече. От чужбина не успяват много обаче. Обичам си я тази традиция! Един път се срещаме в годината с роднини и близки комшии.*⁴⁷

Може да се каже, че в тези дни от годината, когато се провежда съборът, курбанът или родовата среща, се възстановяват вече позагубени връзки. Подобни събирания, като това на събора, веднъж в годината, или както е в с. Стърница на три години, не само събират общността, но успяват и да я сплотят наново: *Невидимите корени на привързаност тушират мъката по родината. Защото носталгията е най-страшното! Хората имат нужда да са един до друг. Имат нужда да се съберат.*⁴⁸

Обобщение

Селищният празник е вид обществен празник, чиято публичност допринася за формирането и укрепването на общността. Изборът на публичното пред частното пространство, на активността пред пасивността и участието на всеки, който по някакъв начин е ангажиран с общността, прави тези празници един от най-силните маркери на идентификация на човека с общността (Колева 2018). Общоселищните празници са една от основите на поддържането на локалната идентичност и консолидатор на общността. Ако родовите срещи донякъде се опитват да реконструират рода, то курбаните и съборите, се опитват да правят същото с цялата общност. Демографското състояние на селата от региона, непрестанното намаляване на броя на жителите на селищата в община Баните, кара местните да използват селищните празници като начин за обединение на общността, която търпи ударите на съвременния разпад на селото. Както заключава и Виолета Коцева, изследвайки празничността в съседната община Смолян, сякаш това е логичен отговор и реакция от събитията, започнали в началото на прехода и продължаващи и до днес, опит за възпроизвеждане на общността чрез празника (Коцева 2014: 71).

изселвания, свързани с реакция от Възродителния процес от 70-те години на XX в., или за масова миграционна вълна, като последица от колективизация на земята в годините на социализма, резултатът е наличен.

⁴⁷ Мъж, около 45 години, с. Гълъбово

⁴⁸ П.К., мъж, около 80 години, с. Давидково

Библиография

- Барова, В. 2008а:** *Родовите срещи в Смолянско* (от „възродителния процес“ до наши дни) – *Българска етнология*
- Барова, В. 2008б:** *Семейно-родствени мрежи и сфери на обмен. Родството като икономическа стратегия* – *Българска етнология*, 5
- Бокова, И. 2005:** Курбанът – реактуализация на родовата памет („Аврамовата жертва” в акционален план – възприятия и интерпретации в съвременността) – *Български фолклор* 3:23–32
- Дончева, К. 2018:** *Коледа и Нова година между частното и публичното* – *Българска етнология*, 3
- Етнография на България** т.3, Духовна култура 1985. БАН. София
- Кальонски, А. 2009:** Кампанията по смяна на имената (1970–1974) <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/594-19701974>
- Колева, Д. 2018:** Новата празничност: Въведение – *Българска етнология*, 2
<https://www.seminar-bg.eu/projects/novata-praznichnost/news/item/544-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%B2%D1%8A%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BA%D1%8A%D0%BC-%D0%B4%D0%B2%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%8F-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F.html>
- Коцева, В. 2014:** Празници, памет, идентичност. Още един опит върху толерантността (по примера на с. Славейно, общ. Смолян. В: „*Вяра – смесена!*“ *Аспекти от всекидневието в две родопски села*. София
- Майоров, Г. 1983:** Селският събор – празник за душата. *Отечество* 12, 2–3 юни, 1983, Издание на националният съвет на Отечествения фронт.
- Марчева, И. 2010:** Социалистическият експеримент в селското стопанство в България (1944 – 1989 г.) В: *ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ 1944–1989*, ЦИПИ, Т. 2, София
- Минков, И. 1985:** За националния класификатор на събитията в живота на личността и обществото, които се чествуват с празници и обреди – *Българска етнология* 2/1985
- Мицева, Е. 2005:** Параметри на родовата памет – *Българска етнология* 3/2005
- Периклиева, В. 2013:** Общоселските празници с курбани в пограничния регион на Петрич, Р. България и Струмица, Р. Македония https://www.researchgate.net/publication/292979477_Obsoselskite_praznici_s_kurbani_v_pogranicnia_region_na_Petric_R_Blgaria_i_Strumica_R_Makedonia
- Петров, П. 1997:** *Съборът в Радуил. За социалистическата трансформация на един религиозен празник* – *Български фолклор*, 3–4
- Петров, П. 2003:** Социалистическите трудови празници и ритуали – концепция и потребление. В: *Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на есекидневната култура*. София

- Пимпирева, Ж. 2003:** Домовете за социалистически бит и култура и българските празници. В: *Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на есеки-дневната култура*. София.
- Пимпирева, Ж. 2004:** Съборът като социалистически празник. В: *Проблеми на съвременната етнология. Сборник по случай 30-годишния юбилей на секция „Етнография на съвременността“ в ЕИМ*. София.
- Сбирковският род.** Материали от първата родова среща, състояла се на 22 август 1987г. в местността „Сбирковото“. Смолян, 1989
- Тодоров, Д. 1984:** Регионален празничен календар на Силистренски окръг (Изходни постановки и принципи при съставянето му) – *Българска етнология, Issue: 2*; 40–50
- Тодорова, И. 2016:** Празници и празнуване в Самоков във времето на социализма в спомените на съвременниците – *Българска етнология, 2*
- Троева, Е., Григоров, В. 2003:** Гурбетчийството в Родопите – минало и настояще. В: *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. IMIR, София. 109–123.
- Троева, Е. 2012:** Празникът на града като „място на памет“. В: *Град и памет. Сборник с доклади от национална научна конференция (Пазарджик, 13–14 октомври 2011г.)*. Пазарджик. 182–189
- Троева, Е. 2013:** Свети места, памет и идентичност. В: *Българският XXв. Колективна памет и национална идентичност*. София
- Христов, П. 2004:** *Общности и празници. Служби, слави, събори и курбани в южнославянското село през първата половина на XX век*. София.
- Хубаво нещо са съборите.** Родопска победа, 1989, брой 6, 8 февруари

Даряване и дарителски акции в началото на XXI в. в малки населени места (по примера на с. Давидково, общ. Баните)

Виолета Коцева

Настоящата статия в широк план изследва жизнените стратегии в началото на XXI в. в едно родопско село. Тя е резултат от проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по програмата за финансиране на млади учени. Проектът носи заглавието „Две къщи, две родини. Рефлексии от миграционните процеси в малки населени места (по примера на общ. Баните, обл. Смолян) с ръководител гл. ас. д-р Кремена Йорданова. Замисълът и първоначалната идея на екипа беше да насочи изследването към процесите, протичащи в резултат на интензивните миграции в точно определени населени места, придържайки се към регионалния принцип в изследванията. Амбицията на участниците бе да се проследи в конкретно време и в конкретно място как тези процеси влияят както на общата социално-икономическа и демографска картина в региона, така и на семейно-родовите връзки. Така поставените цел и задачи изместиха акцентът на проекта от вече почти традиционния за миграционните изследвания фокус, ориентиран към анализ на процесите на включване и адаптация на мигрантите в новата за тях среда. Този ракурс позволява проследяване на случващото се със самите мигранти, но оставя в сянка въпроса за вакуума, който те завещават на напусканите от тях населени места. В този смисъл незасегнат остава и въпросът за механизмите, по които обезкървената общност изработва модели за оцеляване в променените условия. Затова екипът реши да обърне перспективата. Именно това ни даде надежда, че може да бъде проследен и анализиран механизмът, по който хората в малките села изобретяват стратегии за оцеляване и справяне с динамиката на социално-икономическите процеси.

Дългогодишната работа на терен в района на Средни Родопи¹ в общи линии очерта пред нас картината на случващото се след миграциите – кой

¹ В текста понятието *Средни Родопи* се използва като равнозначно на *Централни Родопи*. Този терминологичен дуализъм е оправдан от факта, че и двете понятия са наситени преди всички с етнографски, а не с географски смисъл. Въведено от Ст. Шишков, то се оказва адекватно за региона, включващ създадения през 1959 г. Смолянски окръг, преименуван през 1988 г. в Смолянска област. Характеристика на населените места в окръга е високата надморска височина и планински релеф. По отношение броя на населението окръгът е с ниска степен на заселеност и освен Смолян няма друг градски център (Марева 2012: 328–329). Всичко това определя сравнително сходни жизнени условия, поминък и др.

и за какво остава, защо и как взима решението да остане в родните места. Успоредно с това проследяването на връзките между напуснали и останали позволи да се очертае една картина на интензивна комуникация, в която могат да се открият както традиционни, така и съвременни елементи. При работата на терен неизменно на преден план изникваше въпросът доколко напусналите остават свързани със селото донор и какви са формите за осъществяването на това свързване. Неслучайно проектът акцентира върху *рефлексите* на миграционните процеси. Струва ни се, че това е поле, върху което представителите на хуманитаристиката имат още много работа. Не само, защото изследването на процесите *след миграциите* би могло да ни даде възможност за конструктивни и адекватни планове и стратегии за съществуване на малките населени места, но и защото променящата се картина ни изправя пред предизвикателството да изследваме и документираме промените в културата на локално и регионално ниво в една твърде динамична перспектива.

Няма съмнение, че намаляването на населението в резултат от съзнателния избор на активните поколения да напуснат селата (конкретно от община Бани-те), води до промени, измерими не само в количествени параметри. В този смисъл основните въпроси, с които се насочихме на терен бяха свързани с това как и в каква степен миграционните процеси променят стопанската активност на населението, как се отразяват на семейно-родствените отношения, как променят празничния календар, какво от споделената историческа памет на местното население се извиква за употреба в опит да държи разпръснатата диаспора на селата от региона в една общност и др. Поредицата може да бъде продължена...

Обръщането към такъв бързо променящ се обект за изследване се оправдаваше и от предварителния опит на всички членове от екипа в теренните етнографски проучвания в региона², както и от дългогодишните наблюдения на случващото се в селата от Централните Родопи. В този смисъл може да се каже, че екипът не отиваше *на сяло*, а имаше самочувствието да се ориентира сравнително лесно в сложните отношения и връзки, както между хората в дадено село, така и между тези от различни села. Последното е от особено

² В сходен състав екипът е работил в района на община Смолян в селата Славейно, Момчиловци, Виево, Кутела, Петково и др. по няколко проекта. Първият е финансиран от ФНИ, отново по програмата за финансиране на млади учени и носи заглавието „Комшулукът – родопският етнически модел“ (по примера на селата Виево и Славейно, община Смолян) с ръководител гл. ас. д-р Виолета Коцева. В рамките на този проект бяха конкретни изследвани отношенията между различните професионални групи в региона. Резултат от този проект е сборникът „Вяра – смесена“ (съст. В. Коцева). Екипът работи и по проект в региона за опазване на културно-историческото наследство като част от по-голяма група изследователи по проект на СУ „Наследство – БГ“. Към момента в ход е и проект, изследващ кулинарните традиции и културно-историческото наследство, финансиран от ФНИ с ръководител доц. д-к Веселин Тепавичаров, като единият от регионите, определени по работната програма за провеждане на теренни дейности е отново този на Централни Родопи.

значение, тъй като брачните контакти създават специфична мрежа от роднински отношения, която оплита родопските села и създава собствена символна топография и която често не се припокрива с административното деление. От друга страна, разпространените легенди за общ произход, често обвързват селата в мита за общия корен и споделено минало.³ Опитът ни показва, че познаването на спецификите на изследвания регион в дълбочина е от съществено значение дори и в работата върху родни терени. Стъпването на непознато място като изследовател, при сравнително ограничено време за изследване, винаги крие рисковете от неправилни изводи, грешни впечатления, съзнателни или несъзнателни заблуди и др. В този смисъл екипът беше подготвен и в значителна степен запознат с процесите в региона.

Конкретен обект на изследването представляват дарителските акции, организирани и провеждани от напусналите селото негови жители. Част от предварителните въпроси бяха свързани с начина, по който те се вписват в селищния живот; дали и доколко създават усещане за общност между мигранти и останали в селото; опит за туширане на носталгията или залог за старините е поддържането на селото чрез индивидуално даряване на средства, материали, време, труд и/или организиране на съвместни дарителски акции и др. В хода на теренното проучване постепенно се оформи тезата, формулирана за други общества и групи от някои автори, че дарителските акции по своята същност представляват жизнена стратегия. Ползите от нея обикновено се очертават в две посоки. От една страна, напусналите мигранти, посредством дарителските акции, насочени най-често към обществени каузи, свързани преимуществено с родното село в частност и в по-широк план към останалите, близки села, остават съпричастни към живота в селото. Така не се къса нишката с обществения живот на селото, самите те не се превръщат в чужди за родното си място. Точно обратното – те участват активно в него, макар и от далеч. Успоредно с това те натрупват и социален престиж, което ги издига в очите на местните. От друга страна, дарителските акции поддържат крехкия бюджетен баланс в селото-майка, подпомагайки чрез средства и кампании важни за селото дейности, събития и каузи.

Изследването е изградено върху конкретния пример на с. Давидково, община Баните. Всеки етнолог ще разбере факта, че не винаги първоначалният план се припокрива с възможностите. Труддостъпността на терена, редицата пречки пред придвижването и недостигът на време, наложиха избора на конкретно място. Най-достъпно откъм транспорт и възможности за престой се оказа с. Давидково. Това обяснява и фактът, че изследването е конструирано основно върху материал, събиран там.

³ Подобен е случаят със с. Манастир, което административно попада в селищната система на община Лъки, но локалната историческа/ митологична памет свързва произхода му със с. Давидково, според която преселници от последното основават с. Манастир.

Село Давидково

Село Давидково е разположено в гънките на Централните Родопи, като представлява административна част от селищната система на община Баните, област Смолян. Старото име на селото е Давудово, като според местната легенда то произлиза от името на основателя му Дауд.⁴

След общинския център с. Баните, с. Давидково е второ по-големина в една общинска система с бързо намаляваща численост на населението. Демографската структура на селото се характеризира с висок процент смъртност, обусловена от средната възраст на населението над 60 години и много нисък процент раждаемост. Това обстоятелство се допълва и от динамичната картина на традиционна трудова мобилност, постепенно прерастваща от годините на прехода в постоянна миграция както към градските центрове в страната, по-близки и по-далечни, така и към Западна, Централна и Южна Европа (основно Испания и Италия, но и Германия, Англия, през 90-те години на ХХ в. към Гърция и др.).

Според общодостъпната справка в интернет населеното място е разположено на 1019 метра надморска височина.⁵ Преброяването на населението от 2015 г. отчита 615 жители, като към момента на провеждане на теренните проучвания то не показва отклонение от тенденцията към намаляване. При проведените интервюта по време на теренните проучвания, кметницата на селото посочи население от малко над 500 души. По този показател селото не прави изключение от останалите села в Централните Родопи, макар Давидково да дава сравнително по-големи възможности за професионална реализация в лицето на действащата мандра, няколко цеха за пелети, средищното училище и детската градина, както и няколко къщи за гости с възможност за развитие на селски туризъм и др.

Като цяло това е картина, която не се отличава от подобни в много други малки общини в страната. Това, което привлече изследователското ми внимание е фактът, че макар и напуснали селото, мигрантите остават силно свързани с родното място. Тази привързаност намира различни видими изрази, но конкретен обект на анализа тук ще бъдат дарителството и дарителските акции, инициирани и осъществени основно от напуснали селото давидковци. Ще се търси отговор на въпроса доколко подобен тип благотворителност и дарителски акции дават усещането за споделено ежедневие; оставят ли в емигрантите представата за свързаност и общност; форми на чист алтруизъм ли се явяват подобни акции или пък тушират напрежението между избор, носталгия и може би вина. На всички тези въпроси ще се опитам да отговоря в

⁴ <http://www.rodopite.smolyandnes.com/selo-davidkovo-oblast-smolyan>

⁵ <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE>

следващите редове. Преди да премина към представяне на конкретната ситуация ми се иска да вметна, че наблюденията ми в съседната общ. Смолян показват сходни тенденции, което ми дава основание да разширя обхвата на валидността на изводите, които ще бъдат направени в хода на изследването.

Методология на изследването

Емпиричната база на изследването е събрана с помощта на класическите за етнографията методи. Редно е да се отбележи, че екипът разчиташе не само на структурирани и полуструктурирани интервюта, а и на присъствие, наблюдение и участие в живота на селото. Ползите от включеното наблюдение обобщава Кусенбах, като подчертава, че то често успява да даде достъп до по-голямо количество характеристики за живота в конкретно населено място. В този смисъл то се оказва понякога по-ефективно от останалите *автентични* етнографски методи, тъй като дава свободен достъп до доброволни интерпретации на събития от всеки, който иска да сподели в непосредствената среда на неформалното общуване. За разлика от него, интервютата ограничават възможността за наблюдения на непосредствената активност на наблюдавания. Затова и обикновено всяко нарушаване на интервюто от някакво действие, се приема като накъсане на потока от информация (Kusenbach 2003: 8–9).

Планът за теренните проучвания следваше сравнително традиционната, устойчива и изпитана от поколения етнографи схема за *многократно завръщане на терена*, с цел по-доброто вникване в процесите и изчистване на евентуални заблуди, грешки или дори преодоляването, по възможност, на неизбежното сякаш емоционално обвързване между изследовател и изследвани. Теренните проучвания бяха четири с продължителност между една и две седмици. Времето те умишлено бяха разположени през различни периоди от годината. Последното позволи да бъдат обхванати възможно най-голям брой населени места и даде възможност на екипа да присъства на ежедневни и празнични събития от живота на местните общности.

Първото теренно проучване беше съсредоточено в района на с. Баните като административен център. Целта му бе да се направи *снимка* на района от перспективата на центъра. По време на това пътуване бяха осъществени и краткосрочни пътувания със съпътстващи интервюта и наблюдения и в с. Гълъбово, с. Давидково и с. Дрянка. Следващите три проучвания бяха осъществени в района на с. Давидково като второто по големина в общинската селищна система населено място. На едното от тях екипът присъства на селския празник в средата на месец август, 2019 г. Като най-голямото събитие в културния календар на с. Давидково празникът събира много от мигрантите, които взимат отпуски специално, за да могат да се завърнат и да празнуват в родното си място. За целите на настоящата статия те се оказаха с най-голяма тежест, тъй като интервютата, използвани за анализа, са преимуществено от

там или са направени през социалните мрежи с хора, напуснали селото, но оставащи свързани с него. Наблюденията на хората, които пристигат за празника и възможността да присъстваме на техните срещи, се оказаха безценни за настоящото изследване.

Голяма част от информацията беше събрана и чрез т.нар. виртуален терен. Всяко от населените места в общината има своя страница в социалната мрежа Facebook, което позволява проследяването на коментари под различни теми, активността на потребителите, мнението им за конкретни събития и др. През средствата за интернет комуникация бяха проведени и няколко интервюта, които запълниха картината на изследвания проблем.

Теоретична рамка на изследването:

В по-общ план изследването попада в безкрайната сякаш вече поредица от анализи и разработки, посветени на миграционните процеси. С оглед обема на статията не се налага изясняването им в тяхната пълнота, не това е и нейната цел. За нас е важно да посочим дългогодишните усилия на етнологии от Института по етнология и фолклористика с етнографски музей към БАН, които в продължение на десетилетия вече работят върху темата за миграциите. Част от изследванията са съсредоточени изцяло върху Родопската област като традиционно излъчваща мигранти. Резултат от техните изследвания са няколко сборника с научни публикации. Те отделят внимание на причините за появата и развитието на миграционните потоци и адаптацията на мигрантите в нова среда.⁶

Малко встрани от основните изследвания на миграциите остава интересът към случващото се в селата-майки, които излъчват мигранти. Разбира се, трябва да се отчете фактът, че изследвания върху българското село и град продължават с нестихващ интерес да се правят, но в малко от тях фокусът пада върху онези специфични промени, които са пряко или косвено следствие от напускането на компактни маси население. Затова и считам, че настоящата статия представлява в известен смисъл и опит да се запълни тази празнина, като се разглежда един специфичен модел за запазване на отношенията село-донор и мигранти, а именно дарителството и дарителските инициативи. В тази връзка доразвивам и доказвам на локално ниво тезата на Р. Патнъм, според която дарителството е механизъм, изграждащ усещане за имагинерна общност и носещ социален капитал за напусналите родните места мигранти (Putnam 2001). Тук трябва да се отчете и емоционалната обвързаност, носталгията и желание за съхраняване на миналото.

⁶ Част от тези изследвания намират реален израз в редица сборници: *Карамихова* 2003; *Карамихова* 2006; *Христов* 2010; *Маева, Захова* 2013 и много други.

Както вече беше посочено акцентът на настоящото изследване не пада върху конкретиката на миграционните процеси в селищната система на общ. Баните, а на случващото се след тях. Въпреки това изследването на процеса след трябва, струва ми се, да бъде предшествано от кратка илюстрация на събитието или житейската ситуация, чиито последици фокусират вниманието ни. Работата върху дарителските практики, организирани и осъществени от мигранти, макар и завличащи в центробежните си сили и усилията на местните, попада в пресечната точка на две големи тематични изследователски полета. Първото е свързано с миграционните процеси, а второто с даряването и дарителските практики. Именно затова, без никакви претенции за изчерпателност, ще направя само кратка ретроспекция на движението на хора и групи от хора в селата от Централни Родопи, както и на основните теоретични постановки, посветени на даряването в съвременността.

Сезонната смяна на местоживеенето с цел търсене на препитание и средства за оцеляване може да се определи като отличителна черта на българското традиционно общество като цяло (Дечева 2013: 62). В частност последното важи с пълна сила и за населението от високопланинските села на Централни Родопи. Движението на хора продължава и през социалистическия период, макар и по-ограничено и контролирано. Няма съмнение обаче, че то започва да взима размерите на социална и демографска криза, конкретно за малките и високопланински села, в годините след 1989 г. Според местните няколко са вълните на изселване, които водят до рязко свиване на демографския потенциал на селото. На първо място това е процесът на колективизацията, преминал безпроблемно през 50-те години на XX в. В резултат част от жителите напускат родните си села, не само от Давидково, но и от целия регион по поречието на реките Арда и Малка Арда (Груев 2008: 213). В редица разговори сред местните като следваща вълна се посочва и времето на Възродителния процес от 70-те години сред българите мюсюлмани. Всъщност отливът от хора от селата в Централни Родопи върви постоянно, макар и не в значителен мащаб и през социалистическия период по линия на следване във висши учебни заведения и последвали бракове, което води до трайно установяване в областните и общински центрове. Така постепенно се формират малки колонии давидковци в близките градски центрове Хасково, Смолян, Пловдив и Асеновград.

Няма съмнение, че най-големият отлив на население настъпва в годините на прехода. Преустройството от държавно-планово към пазарно стопанство изхвърля от пазара на труда не само нискоквалифицираните работници.⁷ За

⁷ За този процес спомага и начинът, по който е изградена промишлеността в Родопите в годините на социализма. Повечето предприятия са дъщерни клонове на големи такива от вътрешността на страната и като по-малки те първи отпадат в годините на прехода. Постепенното свиване и на традиционното за региона тютюнопроизводство допълнително изиграва ролята на изтласкващ мигранти фактор. Така през 1996 г. Смолянски и Кърджалийски, наред с Пернишки и Видински окръг, са най-засегнатите от кризата, а безработицата в

труднодостъпни села като Давидково затварянето на предприятията, отказа от рудодобив в селото и др. води до отлив и на висококвалифицирания персонал.⁸ Към момента на провеждане на теренното изследване мигрантите вече са се установили, може да се говори дори за второ поколение мигранти, които остават свързани със селото само чрез детските си спомени, началните ученически години и/ или от прекараните ваканции при баба и дядо.

В своето изследване върху емиграцията от Родопите М. Карамихова посочва, че *депопулацията на големи региони [...] води до промяна в стопанската структура* (Карамихова 2003: 42–43). В опит да се адаптира към промяната и да оцелее в новите условия местното население изобретява различни стратегии за справяне със ситуацията. Точно такава стратегия е организирането на дарителски акции от страна на напусналите селото с цел подпомагане на неговото съществуване. В случая не става въпрос само за дискутираните в науката трансгранични контакти, инвестиции и обмен (Castels, Miller 2003: 1, цит. по: Христов 2010: 19), а и за такива, осъществявани в рамките на страната.

* * *

Подпомагането и изпращането на средства за семейства на мигранти, останали в града/ селото-донор, е обект на изследователски интерес както от наши, така и от чуждестранни автори. Повечето от тях обаче обръщат внимание на средствата, които мигрантите насочват към личните си домакинства с различни цели – подпомагане на съществуването, опит да се инвестира в стартирането или развитието на някакъв бизнес или да се направи по-голяма покупка – земя или къща (Goldring 2004: 805–506). В този случай обикновено се обсъжда ситуация, в която мъжете работят навън и подпомагат семействата си, за да осигурят бъдещето си завръщане. Същият автор коментира и термина *колективни трансфери* (collective remittance) като подчертава, че това са парични средства, насочени не към семейството, а подпомагачи инициативи от обща полза на всички – подпомагане на проекти, насочени към инфраструктурата и др. Други автори наблягат на транснационалните характеристики на подобен тип колективни трансфери, акцентирайки върху тяхното *двунационално равнище* (Wise and Ramirez 2001: 756). Терминът *колективни трансфери* приема и Ив. Марков в анализа си върху въпроси, свързани с потока на парични средства от страна на албанските мигранти от Република Северна Македония (Марков 2013). Терминът **колективен трансфер** в случая не е напълно приложим поради факта, че значителна част от инициативите са организирани от мигрантите, но се осъществяват в голяма степен с активно участие на местните, които се включват не само с доброволен труд, но и с па-

Смолянски окръг гони 30 % в началото на новото хилядолетие (Карамихова 2003: 46–47).

⁸ Повече за отказа от рудодобив в с. Давидково може да се намери в статията на Хр. Берков в настоящия сборник.

рични средства. Макар и малко село, Давидково осигурява около 200 работни места, което поддържа местния икономически баланс и позволява на населението да заделя и пари в брой, а не да разчита само на произведеното в личните стопанства. Така те успяват да са равностойни на мигрантите и да не губят от социалния си престиж, запазвайки гордостта си на можещи и справящи се със ситуацията хора. Обектът на дарителски акции може да бъде подаден от самото село или усетен от мигрантите. Организацията може да бъде само външна, но може да е и съвместно дело. Реализацията също.

Втората причина, поради която считам, че в случая терминът *колективен трансфер* не е напълно коректен за ситуацията в с. Давидково, е начинът на организиране и провеждане на дадена акция. Става въпрос за организация от няколко човек, която отправя призив за набиране на средства по конкретна кауза. Парите се събират в банкова сметка, прави се след това отчет пред обществеността и се използват само за определената цел. Сметката функционира целогодишно и всеки желаещ по всяко време може да дари средства по нея. Ако приходът надвиши нуждите, средствата се преразпределят за следващата акция. В този смисъл организацията надхвърля семейно-родствената мрежа, средствата се набират публично и биват отчетани публично. Поради посочените причини предпочитам в случая да използвам термина дарителство. Струва ми се че той в най-голяма степен отговаря на наблюдаваната на терен ситуация.

Според някои автори особеност на емигрантите е, че те често отслабват социалните си контакти, раздалечават се от роднините (Карамихова 2008: 63). Това е особено типично за мигрантите от 90-те години, когато развитието на електронните технологии и средствата за комуникация не са така достъпни като днес. Това твърдение днес губи сила, тъй като навлизането на електронните технологии, възможността за ежедневна комуникация, евтина и достъпна през социални мрежи, блогове и форуми, чрез интернет телефония и видео връзка, дава възможност да се говори за *дигиталния гражданин*. И ако А. Кръстева натоварва този термин само със заеманата от него активна гражданска позиция, проявите на която стават видими чрез интернет пространството (Кръстева 2013), то в случая можем да говорим за кампании, касаещи конкретно място и от регионално значение и струва ми се прехвърлянето на термина и върху други сфери на обществения живот е напълно оправдано. В изследването си за участието на младите в гражданския и политически живот на страната чрез интернет Ир. Тодорова посочва значението на социалните мрежи за покачване интензитета на включване в граждански и политически инициативи (Тодорова 2013: 167). Бих добавила, че способства и за интензитета на включване в социални инициативи и лични каузи.

Всяко едно изследване на даряването и дарителските акции в съвременността се сблъсква с две различни тенденции в анализа на този социален механизъм, използван традиционно за преодоляване на кризисни ситуации.

Първата обхваща огромното море от изследвания, които привличат погледа на изследователите, ориентирани към традиционната култура. Втората е свързана със законодателната рамка на проблема в съвременността. Така очертаните тенденции най-общо могат да бъдат окачествени като символна и предмодерна характеристика на дара и като, съответно, модерна и/или постмодерна. С оглед тяхното изясняване ще се спра накратко на двете тенденции. Успоредно с това ще се старая да аргументирам тезата, че дарителството в ХХI в. в малки населени места търпи промени, за да отговори на динамиката на средата и процесите в началото на новото хилядолетие, от една страна, но от друга запазва редица характеристики, наследени от традиционния период. Последните за дълъг период от време продължават да са социален механизъм за подпомагане и взаимопомощ в малки населени места. Това твърдение с още по-голяма степен важи за високопланински села, в повечето случаи периферни на центъра (общински, областен, национален) и в резултат на това показващи значителна степен на консервативност по отношение на културата. В този смисъл даряването (на средства, време, труд и материални активи) като културно явление много често попада в пресечната точка на традиционни елементи на културата като взаимопомощ и семейни ценности, родно място (камакът си тежи на мястото) и модерно законодателство.

Даряването в традиционната култура се разглежда като универсален механизъм на цялата култура, като неин основен елемент, *тотален социален факт* (Мос 2001). Дарообменът и даряването е обект на траен етноложки и антроположки интерес. Редица автори от Марсел Мос насетне акцентират върху ролята на дара за функционирането и социалната структура на традиционното общество. Той поставя дара в основата на социалните отношения в различните племенни общества, като аргументира тезата си с брачния обмен на жените. Макар днес ситуацията да е коренно различна, това не намалява ролята на дара в социалните отношения, особено в малки населени места и общности с обозрим брой членове, чието съществуване често зависи от взаимопомощта (Кабакчиева 2011: 9). Традициите на френската социологическа школа следват в общи линии начертаните от Марсел Мос проблеми, като ги доразвиват в различни посоки. Дарообменът в традиционното общество присъства във всеки един от ритуалите, съпътстващи календарния, жизнения и трудов цикъл на човека. Дарът създава отношения и свързва отделни групи (Дичев, 1999: 12). Следвайки М. Мос, поддържам тезата, че доброволната транзакция на средства, предмети, време, труд обикновено създава някаква илюзия, както М. Мос я нарича – *социална лъжа* (Мос 2001: 49). Считам, че тя оставя у даряващите илюзията за цялост с общността – майка, запълва често срещаната липса на семейството в новото местожиене, тушира носталгията и поддържа усещането за възможното завръщане.⁹

⁹ Виж текста на Ив. Абаджиева-Иванова в настоящия сборник.

Теренните изследвания показват, че индивидуалните мотиви винаги са водещи при организирането на конкретна дарителска акция, но тя прехвърля обикновено техните граници и се превръща в колективно дело. Пренасянето на теоретични модели, приложими за изследване на традицията към сходни явления в съвременността винаги крие рискове. Затова смятам, че е необходимо малко доуточнение. Наблюденията на терен показват, че от една страна те удовлетворяват някаква лична потребност или кауза, от друга обаче носят социален капитал на групата на мигрантите (по Р. Патнъм). Дарителските акции винаги носят и идеята за алтруизъм. Считам обаче тезата на Л. Болтански и Л. Тевенот за изцяло алтруистичните подбуди зад дарителските акции за възможна, но не отговаряща на ситуацията в изследвания регион (Boltanski, Thevenot 1991).

На български сравнително добро обобщение на основната литература, посветена на даряването в традиционното, модерното и постмодерното общество прави Ивайло Дичев (Дичев 1999). От особено значение за разбирането на разглеждания проблем е тезата, формулирана още от Аристотел, която поставя дарът в контекста на приятелските общности, на *филията*. Според него именно тя е в основата на всяка човешка общност, като хедонистичното начало е водещо (Аристотел, цит. по: Дичев, 1999: 10). На съчувствието и състраданието отдава жертвата и съответно дара Жан-Жак Русо (цит. по: Дичев, 1999: 11).

Съвременната законодателна рамка на Република България притежава няколко нормативни документа, които пряко или косвено регулират дарителски практики на национално ниво.¹⁰ Широката рамка на дарението като законов акт се нормира със Закона за задълженията и договорите. В него дарението се приравнява на договор между две страни (дарител и получател), по силата на който дарителят предоставя на другата страна свое собствено имущество, а получателят я приема (Алексиева, Величкова, 2011: 79).

Какво, как и защо даряват давидковци?¹¹

Началото на организирани дарителски акции през съвременността в с. Давидково се поставя през 2010 г. по инициатива на група хора, напуснали селото и живеещи в близките областни градове, основно в Пловдив. Идеята

¹⁰ Тук попадат: Закон за задълженията и договорите; Закон за задължително подоходно облагане; Закон за данък върху доходите на физическите лица; Закон за местните данъци и такси; Закон за данък върху добавената стойност

¹¹ Описанието на дарителските акции в с. Давидково е направено основно по интервю, проведено с респондент, жена, видима възраст ок. 45 г., с. Давидково, авг. 2019 и интервю с жена, родена в с. Давидково, но живееща към момента в гр. Пловдив, ок. 40 год., проведено през фейсбук, октомври 2019 г. Данните се допълват от разговори с кметицата на с. Давидково Севда Чолакова; Е. А., жена, ок. 50 г. от с. Давидково; жена, ок. 60 г., живееща към момента на интервюто в гр. Хасково; С. К., жена, ок. 50 г., от с. Давидково

се ражда спонтанно с цел да се облагороди малко центъра на селото, като се оформи зелено пространство с розови насаждения. Организаторите искат да закупят рози, които с доброволен труд да посадят и така да придадат по-приветлив вид на родното си населено място. За тяхна изненада събраната сума надвишава чувствително първоначалния замисъл и така със събраните средства се оформя малък парк. В даренията се включват не само свързани със селото емигранти, но и местни, които припознават инициативата също като своя и продължават да поддържат парка. Така и днес той представлява неразделна част от центъра на с. Давидково.

Според проведеното теренно проучване населението в и от Давидково осъществява дарителски акции основно в три направления. Първото е свързано с организацията и провеждането на общоселските тържества и по-конкретно събора и курбана на селото. С по-голяма тежест е наследеният от социалистическия период и рудодобивната история на селото празник на миньора, постепенно превърнал се в годините след 1989 г. в събор на селото. Организацията на този празник акумулира най-много дарителски акции. С най-голям принос за поемане разходите на празника са местните фирми, както и хора, напуснали селото и към момента живеещи в по-големите областни градове или в чужбина. Значителна част от местното население, макар и в болшинството си в пенсионна възраст, също участват кой с каквото може. Масовостта, с която давидковци се включват в организацията на празника показва неговата тежест в празничния календар на населението. Както Кремена Йорданова посочва в своята статия в настоящия сборник, празникът събира хората от близо и далеч, това е времето, в което хората могат да се видят, да си спомнят за детството си, да се повеселят. Това е денят, в който селото се оживява и това дава надежда на жителите му за възвръщане на стария живот и бъдещо добруване или най-малкото връща спомена за това време. В организацията на празника всеки участва с каквото може – с парични средства, с доброволен труд или с изработването на различни материали, необходими за празника. Така например вече няколко години Ваня Терзиева, която е един от основните организатори на дарителски акции през интернет и социални платформи, изработва плакатите и рекламните материали за празника. Много хора участват с доброволен труд както в организацията му, така и в почистването след самия празник.

Второ по тежест събитие в празничния календар на селото представляват курбаните. Те се организират почти сто процентово на доброволчески принцип, като всички участват както със закупуването на жертвени животни или с парични средства, така и с доброволчески труд при организирането, приготвянето и раздаването на храната.

Втората голяма група дарения е свързана с просветно-образователното дело в селото. С различни акции се подпомага дейността на местното училище и читалище. В селищната система на община Баните има само две учили-

ща – средното в административния център в с. Баните и основното в с. Давидково. Последното е средишно и защитено и събира децата от няколко околни села. Съществуването на училището без съмнение е от особено значение за живота и бъдещето на с. Давидково. Всички разбират, че докато то работи и селото ще го има. Пред погледа на давидковци през последните 30-тина години са затворени редица училища в околните села и последвалото от това обезлюдяване протича пред очите на местните. Значението на училището за самото съществуване на селото се изпълва със значение отвъд чисто възрожденската му символика. В този смисъл съвсем не е случаен фактът, че училището и читалището оформят другата линия, която съсредоточава активността на местното население. Няколко са дарителските кампании, свързани с тях.

Всяка година с помощта на дарения се раздава награда на изявен ученик, чиято стойност е символична. Наградата е учредена в памет на рано починало момче от с. Давидково, която носи и неговото име „В памет на Митко“. В основата на инициативата е неговата сестра, която организира голяма част от дарителските акции през социалната мрежа фейсбук (Facebook). Там създава отворена група, в която членуват всички, обединени от общата кауза „с. Давидково“. Тъй като е създадена като памет за рано отишло си от този свят дете, наградата има символична стойност. Тя е в размер на 100 лв. и се дава всяка година на изявено дете от училището. Критериите за оценка са свободни и учителите имат правото сами, без намесата на инициаторите, да изберат детето. Може да се вземе за база оценките, може активността на детето в училищния живот и сред съучениците му или пък да се стимулират деца с някакъв изявен талант. Важен е принципът на ненамеса в избора на учителите. Първоначално набирането на средства става на общоселски принцип, като в магазините са поставени дарителски кутии, от които се осигурява наградата. По този начин цялото село има усещането за съпричастност и за *случване*. Това се доказва и от факта, че традиционно набраните средства са много повече от размера на наградата. Така инициаторите успяват да заделят от тях и за подготовката на малки подаръчета за началото на учебната година под формата на дребни пособия и материали, които подпомагат учениците. Така за кабинета по биология е закупен микроскоп. При събирането на по-големи суми се правят и по-големи покупки. Така през годините за нуждите на училището инициаторите са закупили преносим компютър, помагала за часовете по биология, географски карти и др. Тази година кампанията е особено успешна, тъй като групата получава по-солидно дарение, при изричното настояване на дарителя да остане анонимен. Благодарение на него се организира екскурзия на учениците от училището в с. Давидково до гр. Пловдив, като програмата е както образователна, така и развлекателна. Образователната част включва посещение на стария град с осигурен екскурзовод от археологическия музей. Късмет е, че в този момент в Пловдив гостуват едни от най-впечатляващите тракийски съкровища – Панагюрското и Вълчетрънското, които децата имат

възможност да разгледат в експозицията на археологическия музей. В екскурзията се включва още посещение на форума и античния театър, градската градина и др. Развлекателната част включва посещение на кино с прожекция на анимационен филм. Както казва една от организаторките: *Водихме ги на кино, защото дори и да им организират екскурзии едва ли някой някога ще ги заведе на кино и ние решихме да го направим*. Киното е едно от големите липсващи развлечения за децата в селото. На страницата на с. Давидково във фейсбук организацията, участниците и провеждането на екскурзията е подробно описана.¹² Така това се превръща в едно от значимите събития в живота на учениците от давидковското училище.

По време на първото ни теренно проучване през пролетта на 2018 г. ни насочиха към жена, родом от Давидково, но живееща в Смолян, която всяка година осигурява сумата за закупуването на купоните за храна на учениците от училището. Опитът ни да говорим с нея завърши с неуспех, тъй като тя държеше това да не се афишира. С изхранването на децата са ангажирани и други дарители, които осигуряват средствата и продуктите за стола.

Редица са и тези, които помагат с доброволен труд за облагородяването на сградния фонд и интериора на училището. Така например с доброволен труд се освежават, изрисуват и обзавеждат класните стаи, организират се кътове за отдих, които придават на училището изключително свеж и модерен облик.

Дарителски акции се организират и в помощ на читалището в с. Давидково. Читалище „Единство“ в селото е основано през 1927 г. и през 2017 то празнува своя 90 годишен юбилей. В тази връзка, преимуществено със събрани дарения, се организира тържество за отбелязване му. Сред дарителите са както местните фирми, така и хора, напуснали селото по една или друга причина.

На няколко пъти по инициатива на местните и на читалището се организират дарителски акции за попълване на библиотечния фонд. Така всеки, който има прочетена литература или може да закупи нова, дарява на читалището. Целта е не всеки да изхвърли непотребните му книги, за които не намира място, а наистина да се обогати фонда. Така книгите, които се дублират, биват разпределени по други читалища в общината. По този начин акцията добива по-голям мащаб и напуска пределите на село Давидково. Тя наистина изненадва с размера си. Както споделя една респондентка, която предоставя почти всичките си книги: *Аз смятам, че книгите трябва да бъдат четени, имам много малко, които държа вкъщи, всички им подарявам. Смятам, че книгите не трябва да събират прах, а да бъдат четени*.¹³ Такива акции се

¹² <https://www.facebook.com/groups/347515925874/> (група Село Давидково / Davidkovo, Bulgaria)

¹³ Респондент, жена, В.Т., ок. 40 годишна

правят неколkokратно, като по този начин се и компенсира липсата на достатъчно бюджет за закупуване на нови издания. Последното се оформя като един от най-съществените проблеми за адекватната и активна дейност всички читалищата в страната.

Сградата на читалището е ремонтирана основно по европейски програми, но както споделя една респондентка: *не може всичко да се направи, така – кой колкото може, каквото може, успява да изпрати пари*. Други участват с доброволен труд при ремонта на читалището.

Една от най-често срещаните форми на дарение след набирането на парични средства, е даряването на труд. Така по проекти са ремонтирани и църквата, и джамията в селото, но много хора се включват в ремонтите, дарявайки времето и труда си. Успоредно с това покривът на църквата е ремонтиран с парични дарения на местен жител.¹⁴ Така, когато средствата, осигурени по проекти се оказват недостатъчни, в ремонта на църквата се включват със средства и доброволен труд и много от местните хора.

Джамията, според думите на местните, е уникална от *Одрин до Сърбия*¹⁵, на три етажа с интересна архитектура. Местните правят всичко възможно да я съхранят, макар вече в нея да не се провеждат молитви. По инициатива на джамийското настоятелство се организира ремонт на покрива на джамията и подмяна на прозорците. В тази инициатива се включват много местни освен с набиране на средства и с доброволен труд.

Към сакралните места на село Давидково без съмнение принадлежи и вр. Свобода или Енихан. Според част от местните хора свещеното място се оформя като такова още в древността, като някои автори считат, че то е наследник на Дионисиево светилище и стара обсерватория. Върхът е разположен в Преспанския дял на планината Родопи на височина от 1915 м и се намира северно от с. Давидково. През годините мястото е средоточие на различни селищни курбани, като най-големите са организирани от изселници от Давидково в Хасково и Кърджали. Днес до върха има прокарани 604 стъпала, организирано е място за приготвяне, раздаване и консумиране на жертвената храна, изградени са санитарни възли и др. Цялото облагородяване на региона е организирано, платено и реализирано от изселници от с. Давидково, живеещи понастоящем в гр. Хасково. Масово хората се включват с доброволен труд. Работата е изключително трудоемка, тъй като теренът не позволява в повечето случаи използване на строителна техника и изграждането на стълбите до върха и качването на материалите става преимуществено на ръка. Така цяла строителна бригада, която работи в Хасково решава едно лято доброволно да полага труд на Енихан. Редица хора участват с логистична и организационна подкрепа, снабдяване с материали и др.

¹⁴ Респондент, мъж, видима възраст около 80 години, родом от с. Давидково

¹⁵ Респондент, жена, видима възраст над 50 години, родом от с. Давидково

Друг обект, възстановен с дарителски средства в селото, е параклисът до входа на единия от гробищните паркове, което семейство от Давидково възстановява и обновява със собствени средства.

Картината на съвременното дарителство в с. Давидково се допълва и от участието в спонтанни акции, които целят да подпомогнат индивидуални каузи – за лечение, помощ при смърт и др. Така през 2018 г. на доброволен принцип се събират пари за подпомагане на семейството на починал в чужбина млад мъж от селото. В рамките на два дена непосилната за семейството сума е събрана и то успява да транспортира тялото на мъжа, за да го погребее в родното село. В кампанията се включват хора не само от родното на починалия с. Давидково, но и от съседните села – Баните, Стърница и др.¹⁶ Редовно участват и в акции за набиране на средства за лечение на хора, не само от селото. Така масово давидковци се включват в кампанията за събиране на средства за лечението на болно момче от Стърница.

Обобщение

След краткото представяне на даряването и дарителските практики в контекста на миграциите в малки населени места, могат да бъдат изведени няколко обобщения и изводи.

Факторите, които обуславят интензитета и обема на дарителските практики в малки населени места в XXI в., могат да бъдат обединени в две основни групи. Първите са свързани с обстоятелствата, при които те се развиват. Връзката между икономическата стабилност и обективните възможности на хората да се справят без помощ вече е била обект на изследване. Така например според Л. Болтански и Л. Тевенот във високо индустриалните общества справянето с различни ситуации е обективизиран процес, в който намесата на лични отношения е сведена до минимум (Boltanski, Thevenot, 1991: 143). Подобен извод прави и Р. Стоянова в изследването си върху дарителските практики в периода от 1878 до 1944 г. Авторката извежда правопрпорционална връзка между мащаба на дарителските акции и контрола на държавата над тях. Според нея институционализацията на даренията води до етатизиране на благотворителността, от една страна. От друга обаче, това се отразява негативно върху размера на личните и обществени инициативи (Стоянова 2011: 36). Малко по-различна е ситуацията в малките планински населени места, в които усещането за намеса на държавата в полза на останалите там хора, все повече избледнява. Вакуумът на *отсъстващата* държава се запълва в значителна степен от лични инициативи, в това число такива, основани на благотворителен и дарителски принцип и насочени преимуществено към общественополезни каузи.

¹⁶ <https://topnovini.bg/novini/803873-rodopsko-selo-sabra-golyama-suma-pari-za-da-pribere-ot-chujbina-tyaloto-na-43-godishen-maj>, 01. 11. 2019 г.

Описаната ситуация в село Давидково го представя като село, което през последните 30 години бележи траен регрес и може да бъде окачествено като населено място, което показва белезите на дългогодишна криза и оцелява на ръба на жизнените и стопанските си ресурси. Високият процент напускащи селото хора в трудоспособна възраст намаляват притока на средства. Такива биват заделяни обикновено за решаването на най-неотложни проблеми, докато за останалите се търсят други механизми. Отрицателният баланс в демографската картина на селото се допълва от малкото раждания и висока средна възраст на населението, последван и от сравнително висок процент смъртност. Това поставя населението пред задачата да търси други механизми за справяне и оцеляване и да изобретява други жизнени стратегии. Точно такъв механизъм се явяват и дарителските акции, които обвързват останалите да живеят в Давидково с напусналите селото. По този начин те не само физически, но и символно разширяват демографския потенциал на селото, който надскача селищните рамки и обединява хора, живеещи на различни места, но оставащи свързани с идеята за общия си произход и последващите от това задължения към корена, семейството, родния дом, родното село.¹⁷

Няма съмнение, че даряването създава сред напусналите селото усещането за продължаваща принадлежност и свързаност с населеното място, от което произхождат. Чрез различни инициативи те създават една полуреална – полувиртуална общност, която се организира, общува и инициира действията си преимуществено във виртуалното пространство. Реалните контакти между членовете на тази общност стават в най-добрия случай по време на селския празник, когато всички се завръщат и могат да общуват и да се веселят заедно. Една част от хората дори не се познават, но връзката с родното място е достатъчно звено, което да обедини усилията им. Свързва ги не реалният, родов или съседски контакт, а *въобразената* идея за общност. Част от хората имат все още родители и роднини на село и при тях връзката е пряка и силна. Други обаче са възстановили къщата си с далечната надежда да се завърнат след пенсиониране, без да имат останали живи близки в родното село. Трети дори нямат идея да се върнат, но продължават да остават свързани каузата „с Давидково“. В продължение на тези размисли, ако следваме класическата схема,

¹⁷ Показателни са думите на една респондентка от с. Давидково, жена, ок. 40 годишна: *Може би да, на подсъзнателно ниво го правя, за да се чувствам свързана с родното място, не го правя съзнателно, защото аз никога не мога да прекъсна връзката с Давидково, родителите ми са там, няма как да прекъсна връзката. Но ми става хубаво, когато виждам, че там се случват хубави неща. Идва ми отвътре и ми става приятно, в интерес на истината. Не правя нищо, за да получа благодарност, за да получа някаква награда, не в никакъв случай. Всичко, което правя лично аз и останалите е, за да се случват и хубави неща. Нали там много се обезлюди региона. Аз, когато бях ученичка, ние бяхме 250 деца в училище, сега са около 40. Някак си този живец им липсва, поне аз така го усещам. И когато има някакво такова раздвижване, и на тях им е хубаво.*

формулирана от М. Мос – да дариш, да приемеш и да върнеш дара, важен в триадата е не само отговорът на въпроса защо даряват, но и на въпроса какво получават в замяна дарителите. От проведените интервюта оставам с усещането, че в една символна плоскост те получават усещането за приятелство и съпричастност, обединявайки се около една кауза. В този смисъл спокойно можем да продължим размишленията, започнати от Аристотел за получаването на удоволствие от споделянето и съпреживяването.¹⁸ Чрез участието в различни дарителски акции, напусналите селото съпреживяват проблемите му. Те участват в училищния живот, споделят празниците (макар и не винаги да присъстват на тях), пулсират с тревогите и грижите на селото. Битието им на мигранти, макар и вече установили се в новите си местонахождения, ги поставя в ситуация на известна несигурност, както по отношение на тях самите, така и по отношение на възрастните роднини, останали в селото. Динамиката на миграционните процеси не прекъсва семейно-родовите връзки, традиционно по-силни за региона на Родопите. Дистанцията създава усещането за отчуждение. Чрез участието си в дарителски акции членовете на групата остават ангажирани с живота на селото, чувстват се полезни и натрупват социален престиж.

В обобщение може да се каже, че интензифицирането на дарителските акции в последните двадесет години в с. Давидково показва пряка обвързаност с променящите се жизнени условия и може да бъде изведено като последица, колкото косвена, толкова и пряка, от миграционните движения. Ползите от тях са традиционно двупосочни – от една страна тушират напрежението от принудителното напускане сред мигрантите, като им дават усещането, че не са изоставили близките си. От друга страна дарителските акции подпомагат основните стълбове, около които се организира животът в с. Давидково – общоселският празник, училището, читалището, храмовете – църква, джамия, параклис и накрая, но не на последно място – хората. Обекти на дарителски акции са по възрожденски традиционните стълбове на селищния живот – училището, храмът, празникът, жизненият потенциал. Местната общност, традиционно свикнала с взаимопомощта¹⁹, макар и разпръсната, чрез даряването на средства, време, труд и предмети, прави всичко възможно да спаси живота на селото в очакване на по-добри времена.

¹⁸ Това се доказва и от думите на посочената по-горе респондентка, вж. бел. 17

¹⁹ В доказателство само ще приведа думите на респондентка, жена, ок. 40 г.: *Тази взаимопомощ* е типична за Родопите. Родопчани са такива, дори излезнали от родния край, той си е в тях, той си им е в сърцето. И с мен е така, въпреки че аз съм на 200 км. Той си е в нас, ние родопчани сме си такива.

Библиография

- Алексиева, П., Р. Величкова, 2011.** Законодателна рамка на дарителството в България. – *Дарителството в Съвременна България*, 79–87, София
- Груев, М. 2008.** Етнодемографски процеси в Карнобатския край в ново и най-ново време. – В: *Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност*. Варна, Книгоиздателство ЗОГРАФ, 208–220
- Дечева, М. 2013.** Динамика на миграционните процеси от България към Испания в края на ХХ и началото на ХХІ в. – В: *Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието*. С., Парадигма, 35–64
- Дичев, Ив. 1999.** *Дарът в епохата на неговата техническа възпроизводимост*. София.
- Карамихова, М. (съст.). 2003.** *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на ХХІ век*. С., IMIR
- Карамихова, М. (съст.). 2006.** *Градиво за етнология на миграциите*. С.
- Карамихова, М. 2008.** Социалните мрежи във време на интензивни миграции (случаят „Сатовча“). – В: *В света на човека. Сборник в чест на проф. дин Иваничка Георгиева*. С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 49–66
- Кръстева, А. (съст.). 2013.** *Дигиталният гражданин*. С., НБУ
- Маева, М., С. Захова. (съст.). 2013.** *Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието*. С., Парадигма
- Марева, Т. 2012.** Средните Родопи като поле на етнологичките изследвания – история, достижения, перспективи. – В: *Етнологията в България. История, методи, проблеми*. С., АИ „Проф. Марин Дринов“, 328–336
- Марков, Ив. 2013.** Миграция и колективни форми на подпомагане на родните места при албанците в Македония. *Българска етнология*, 2, 149–162
- Мос, М. 2001.** *Дарът*. С., КХ
- Стоянова, Р. 2011.** Благотворителност и дарителство в България (1878–1944): оптимизъм и отговорност за бъдещето. – *Дарителството в съвременна България*, 19–40, София.
- Тодорова, Ир. 2013.** Интернет мобилизации: поколения и участие. – В: *Дигиталният гражданин*. С., НБУ, 161–170
- Христов, П. (съст.) 2010.** *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*, С., Парадигма.
- Христов, П. 2010а.** Балканският гурбет – традиционни и съвременни форми (въведение). – В: *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*. С., Парадигма, 11–27
- Boltanski, L. Thevenot, 1991.** *On Justification. Economies of worth*. Prinsten University Press.
- Goldring, L. 2004.** Family and Collective Remittances in Mexico: A Multi-dimensional Typology. In: *Development and Change*, 35, 4, 799–840
- Kusenbach, M. 2003.** Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. – *Ethnography*, 4, 455–485
- Putnam, R. 2000.** *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community*.
- Wise, R. D., H. R. Ramirez. 2001.** The Emergence of Collective Migrants and their Role in Mexico`s Local and Regional Development. *Canadian Journal of Development Studies*, 32, 3, 747–764

(Не)възможното завръщане?

Иванка Абаджиева-Иванова

Трудно ми е да започна и да завърша този текст, защото изследването върху съвременните миграционни процеси, което проведохме беше емоционално и бих казала тревожно. На много места, които екипът ни е посетил при теренни проучвания, сме регистрирали носталгията по отминали времена, когато родното място е било изпълнено с живот. Виждали сме мъката на възрастните по младите, които вече не са край тях. Виждали сме и очакването те да се завърнат. Районът на Централните Родопи обаче е различен. Бих определила тази част на България като *изоставената* планина. Там топлината, с която планината и хората те приемат, се преплита с усещането за самота и изоставеност. Селата малко по-малко изчезват в резултат от ниската раждаемост, високата смъртност и интензивни миграциите. Надежда за завръщане към селата и тяхното възраждане сякаш не се открива. Ако през 2002 г. посланието, изведено от терена, е *Да се оправи по-бързо България, за да можем пак да живеем заедно* (Карамихова 2003: 73), то през 2018 и 2019 г. може да бъде обобщено с репликата *Няма хора. Никой няма да се върне*.¹ Позицията на изследовател може би не позволява подвеждането на текста в толкова емоционална посока и то в самото начало, но това е усещането, което оставя в мен работата в района на Централни Родопи, отрязък от която ще представя в следващите страници.

Текстът е резултат от проучване с фокус върху последиците от миграционните процеси през XXI век, проведено в периода 2018–2019 г. в района на община Баните, област Смолян. То е част от изследователския проект „Две къщи, две родини (рефлексии от миграционните процеси от края на XX и началото на XXI в. по примера на общ. Баните, област Смолян)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“. Целта на изследователската работа беше да се регистрира съвременното състояние на изпращащите общности в района на община Баните.

Екипът постави няколко основни изследователски въпроса: Какви са тенденциите, които се наблюдават в района по отношение на миграционните процеси? Как са се променили в сравнение с картината, регистрирана в предходни изследвания? Наблюдава ли се процес на завръщане на мигрантите? Какви са възможностите за задържане и/ или връщане на хората в този район?

¹ Репликата е на мъж, около 60 г., с. Малка Арда, но смисълът ѝ с други думи беше предаден от множество информатори.

Какви са стратегиите на населението за справяне с ефектите на миграцията – промените в семейните структури и намаляването на населението в активна трудоспособна възраст?

Полюето на миграционните изследвания е изключително широко и разнообразно като теми и изследователски подходи в редица научни направления, сред които и етнологията. България се включва в европейския миграционен феномен (Кръстева 2014) като част от Балканската миграционна култура (Христов 2010), в ролята си на изпращаща страна до съвсем скоро. От 2007 г., когато държавата е приета в Европейския съюз и става негова външна граница, вече участва и като приемаща страна. Това е съвременният контекст, който определя развитието на миграционната тема у нас. Ще се спра на някои от основните публикации по темата, които задават посоката на научните търсения, но в никакъв случай не ги изчерпват.

Специално внимание заслужава сборникът „Да живееш там, да се сънуваш тук“ (Карамихова 2003), в който авторите показват и затвърждават мястото на етнологията в миграционните изследвания. Паралелно с това включват нова изворова база и методи за изследване, адекватни на развитието на комуникациите и информационните технологии. В него са публикувани резултатите от изследване на емиграцията конкретно в Родопите, което го превръща и в отправна точка за формирането на хипотези при настоящето изследване.

В следващите години миграционните изследвания се допълват от сборниците „Градиво за етнология на миграциите“ (Карамихова 2006), „Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието“ (Маева и Захова 2013), „Балканска миграционна култура: исторически и съвременни образци от България и Македония“ (Христов 2010). През 2012 г. списание Социологически проблеми посвещава отделен брой на различните лица на мобилността (Социологически проблеми 2012). Анализ на развитието на миграционния феномен на глобално, но и национално ниво намираме при Анна Кръстева (Кръстева 2014), а Ивайло Марков в изследването си, посветено на албанските миграционни практики, представя систематичен преглед на теоретичната база, върху която стъпват учените (Марков 2015). Дори и бърз преглед на заглавията в посочените сборници показва постоянното обогатяване и разширяване на научния интерес към трансграничното движение на хора. Систематизиран преглед на развитието в тези изследвания у нас намираме в няколко публикации. Евгения Троева и Мила Манчева представят публикациите и темите, разработвани върху международната миграция след 1989 г. (Троева и Манчева 2011). Магдалена Елчинова анализира изследователската работа върху българската миграция, направена в сферата на антропологията (Elchinova 2009).

Опорна точка за настоящето изследване беше голямата тема за гурбета, който представлява икономическа миграция с цел печалба в различни посоки, характерна за целия район на Балканите (виж например Христов 2010;

Марков 2015). Обща характеристика на гурбетчийството в Родопите правят Евгения Троева и Валери Григоров (Троева и Григоров 2003). Промените във формите и посоките, които настъпват с течение на времето в гурбетчийската традиция, дават основание това, което се наблюдава в началото на ХХІ век да бъде определено от Мирелла Дечева с термина неогурбет (Дечева 2003). Собствените теренни изследвания потвърдиха тезата, че гурбетчийска традиция, с посочените от авторката характеристики на неогурбета, продължава да съществува до съвсем скоро (може би до около 2007 г.). През последното десетилетие временната икономическа миграция с цел печалба все по-често се превръща в трайна емиграция (в случаите на трансгранична мобилност) и изселване (в случаите на вътрешна мобилност). Потвърди се и тезата на Анна Кръстева, според която миграционните траектории се разширяват и все повече наподобяват фигурата на „спагети“, а не са еднопосочни под формата на стрела (от място А към място Б и обратно), както се изобразяват в класическите схеми (Кръстева 2014: 223).

Предварителните хипотези, бяха свързани с наличието най-вече на трансграничната миграция. Проведените теренни изследвания обаче показаха една значително по-пъстра картина. В нея трудно се разграничава вътрешната от международната миграция. Те се оказаха взаимосвързани в житейските истории на мигрантите, защото най-често вътрешната миграция към по-големия град е първата стъпка към трансграничната такава. В съзнанието на техните останали на село близки, вътрешната и външната миграция също се преплитат – за тях важното е, че хората ги няма, а не толкова мястото по света или у нас, на което са се установили.

Всичко това прави невъзможно процесите да бъдат обхванати и обяснени в една единствена теоретична схема. Затова тук като инструмент ще използвам разграничението между привличащите и изтласкващите фактори с цел прегледност на текста. Основният изследователски въпрос не е как и къде заминават хората, а какво ги изтласква от родното място, как се е изменила изпращащата общност. Ще се стремя да анализирам дали и доколко е възможно да се зароди процес на завръщане или обратна миграция (return migration) (Cassarino 2004).

В така зададения контекст център на настоящия текст са семейството и децата. Вниманието е насочено към образованието на децата, което на терен в настоящия момент се оформи като фактор, определящ нагласите и миграционното поведение в много по-голяма степен, отколкото трудовата заетост, печалбата и личната (професионална) реализация.

Като отделна част и тема за по-нататъшни наблюдения и анализи, неочаквано за екипа ни, се оформи темата за междуетническите отношения и за това как и доколко се променят социалните дистанции в ситуация на криза, каквато е обезлюдяването на селските райони и загубата на работна ръка в трудоспособна възраст.

Терен и изследователски методи

Това теренно проучване е част от дългосрочен интерес и своеобразно продължение на предходни етнографски изследвания, проведени в други населени места от Централните Родопи и осъществени от същия екип. Основните теми, върху които бяха концентрирани предходните изследвания, са промените на поминъчната култура и идентичността под влияние на социално-икономическите процеси през последните 30 години. В процеса на работа мобилността многократно се препотвърди като основна житейска стратегия за населението и нямаше как да останем встрани от тази тема. Включително, беше важно да огледаме проблема в една сравнителна перспектива, заради спецификите в развитието на отделните населени места.²

Анализите в текста са направени въз основа на няколко теренни посещения в периода 2018 – 2019 г. с продължителност между 5 и 15 дни в района на община Баните. Първоначално в проучвателската си работа екипът се насочи към село Баните поради административния му статут на център на община, но по-късно се установи в село Давидково. За съжаление, въпреки предвидения двугодишен период за изследване, това време се оказа недостатъчно, за да бъдат обхванати повече населени места в пълноценно включено наблюдение. Една от основните причини за това е затрудненото придвижване между селата, обусловено от географските характеристики на района и липсата на редовен обществен транспорт. Тези условия не позволиха на екипа да се рзпръсне, за да обхване цялата община, а наложи избора основно на с. Давидково и с. Баните, в които да се концентрира събирането на теренна етнографска информация. За да придобием все пак по-добра представа за селищната мрежа и общите процеси в района, по време на целия изследователски период бяха направени отделни посещения и в други села. Така етнографска информация беше събрана и от селата Оряховец, Дрянка, Вишнево, Гълъбово, Манастир³, Малка Арда. За обогатяване на снимковия архив бяха посетени селата Загражден и Треве, както и връх Свобода, където се намира едно от основните места

² Изискванията за обем на публикацията не позволяват да разгледам по-задълбочено основанията, които доведоха екипа ни до необходимостта да се заемем с описание на мобилността. Предходната работа е важна тук, защото наблюденията ни бяха решаващи при формиране на работните хипотези и избора на изследователски подходи. Резултати от предходни проучвания могат да бъдат открити в сборниците „Вяра – смесена!“ (Коцева 2013) и „Екосреда и жизнени традиции“ (Коцева 2017). В тях са представени картини от живота в селата Славейно, Петково, Виево, Момчиловци и град Смолян.

³ Село Манастир административно не попада в община Баните, но това за теренната етнографска работа тук няма особено значение. Родовите и културните връзки между двете села са силни, заради предавани през поколенията разкази за общ произход и основаването на с. Манастир от изселници от с. Давидково.

на паметта – средоточие на големите курбани, които събират изселниците в района – текето на Енихан баба.⁴

За проучването бяха използвани класическите за етнографията методи – полуструктурирано интервю, включено наблюдение, теренен дневник. Наблюдение и много неформални разговори допълваха общата картина. Основните разглеждани въпроси бяха свързани с това информаторите да изразят своята гледна точка за развитието на дадено населено място (и селищата наоколо) и нагласите си спрямо миграцията; да разкажат за техни роднини и близки, които са напуснали селото; да споделят надеждите си за бъдещето. Ключов беше въпросът за завръщането на мигрантите и при какви условия, според информаторите, това би могло да се случи временно или за постоянно.

Обща характеристика на района

Община Баните се намира в област Смолян. Общинският център е с. Баните, което е разположено на около 50 километра от областния център. Освен него според преброяването на населението през 2011 г. в общината влизат още 19 населени места. Населението на цялата община е 4923 души според официалните данни.⁵ Тенденцията в района е към трайно застаряване и намаляване на населението (вж. Приложение 1). Според посочените в приложение 1 данни се вижда, че 7 от селата през 2011 г. имат под 50 души население. Теренните посещения показваха, че селата Треве, Две тополи, Дебеляново, Малко Крушево, Планинско, Рибен дол и Сливка или нямат жители, или те са под десет на брой.

Няколко са основните направления, в които е осигурена трудова заетост на населението – дърводобив и преработка на дървен материал, шивашки цехове, балнеолечение, селски и еко туризъм. Дърводобивът и преработката на дървен материал е характерен добре развит поминък, но е свит като обхват, заради общото намаляване на работната ръка, особено на мъжете. Към момента на изследването работят три дървопреработвателни цеха в селата Стърница, Загражден и Давидково. Шивашкият цех в с. Оряховец беше посочен като единствената производствена дейност в района, в която са наети жени – около 80 на брой от селата Баните, Дрянка и Оряховец. В с. Баните се намира филиал на „Специализирани болници за рехабилитация НК“, в който се лекуват и профилактират заболявания на опорно-двигателния апарат, на периферната нервна система и др. В общинския център и някои околни села (напр. Давидково, Загражден, Глогоино, Вишнево) врати отварят и редица къщи за гости, в опит за развитие на селски туризъм. Те са собственост на местни хора,

⁴ Повече информация за връх Свобода като място на паметта и средоточие на курбаните и родовите срещи, които събират изселниците, може да бъде намерена в статията на Кремена Йорданова в настоящия сборник.

⁵ Данните са от НСИ, преброяване през 2011 г.

които обаче в по-голямата си част не живеят на територията на общината. Голяма част от работните места са в администрацията и сферата на услугите – общинска администрация, образователни институции (училище, читалище и детска градина), социални услуги и други, които не са свързани с производство. По отношение на селското стопанство се наблюдава намаляване на използваемите земеделски площи. Тютюнопроизводството, което е характерно за района отдавна вече е изгубило своята значимост, а картофопроизводството се насочва към задоволяване на собствени нужди, но не и към пазара. Намалява и броят на отглежданите животни, които също са част от личните стопанства и не допринасят за развитие на икономиката. Малки изключения са например мандрите в с. Давидково и с. Стърница. Ново за района (навлязло около 2014/5 г.) е отглеждането на разсад за лавандула, но на този етап като допълваща семейния бюджет дейност.

Проблем е недостъпността на населените места, до които се стига основно с автомобилен транспорт по третокласни пътища. Това сериозно възпрепятства икономическата дейност и ограничава туризма, на който се надяват част от хората в общинския център, но и в околните селища. Затрудненият достъп ограничава и възможността изселниците да се прибират при близките си по-често.

На територията на общината има една Целодневна детската градина, която се намира в с. Баните, с филиали в Оряховец, Гълъбово, Давидково и Загражден. Училищата са две – едно средно (общообразователно), което се намира в с. Баните и едно основно училище в с. Давидково. За тях ще стане дума в следващите страници.

Културният живот на населението е концентриран около дейността на читалищата, които са 8 със самодейни състави към някои от тях. Ключови в културния календар са празниците на минералната вода, селските празници и събори, родовите срещи, които се провеждат преимуществено през по-топлие месеци – тогава се връщат и по-голямата част от изселените се хора.

Миграция – причини, посоки и съвременни тенденции

Като първоначален изтласкващ фактор за миграция към по-големите градове и чужбина информаторите посочваха икономическите промени след падането на комунистическия режим и свиването на пазара на труда. Илона Томова говори за масовата безработица сред българите мюсюлмани още от 1989 г., когато започва закриването на производствените цехове в Родопите, мините и селскостопанските кооперативи. Според данните, които тя цитира безработицата достига 80% и запазва много високо равнище до началото на XXI век (Томова 2011: 271). Изследваният район не се отклонява от тази тенденция и основна стратегия за справяне с кризата е трудовата миграция. Икономическата мобилност на родопското население му позволява, въпреки

неблагоприятните условия, да обитава планината и много бързо в условията на криза да намери нови и алтернативни форми на препитание (Гроева и Григоров 2003: 121).

Първоначално процесът повтаря характеристиките на класическата (предимно временна) трудова миграция – гурбет. За различните села това се случва в различни години за периода 1989 – 1999 г. В с. Давидково първите примери за трудова мобилност съвпадат с приключването на дейностите около разработване на рудодобива и затварянето на филиала на ВМЗ Сопот на територията на общината. За дълъг период от време преди 1989 г. проучванията и изграждането на експлоатационните съоръжения на мината са привличали работна ръка, включително висококвалифицирани специалисти. По думите на кмета на с. Давидково в периода 1990–1992 г. малко по малко е затворено всичко. Рудниците са били пред пускане и според нея „5–6 месеца да са закъснали всичките (политически бел. моя) промени, (рудниците, бел. моя) щяха да работят“.⁶ Бил е трасиран и пътят за извозване на рудата, но мината така и не започва да работи.⁷ За село Оряховец информаторите споделиха, че миграцията започва по-късно, към края на 90-те г., защото населението там по-дълго е останало заето.⁸

Позволявам си да направя малко отклонение, защото обезлюдяването на Родопския регион няма единствено икономически причини, нито се ограничава в периода след 1989 г. Без да се задълбочавам в ретроспективна посока, само ще отбележа политическия аспект на миграцията. Част от информаторите посочиха като начална точка за изселването времето, в което започват да се прилагат политиките на комунистическата власт спрямо мюсюлманите в тези райони.⁹ Това се потвърждава от данните за промяна на броя на населението, изведени в Приложение 2¹⁰. Вижда се, че населението на територията на общината плавно нараства, но започва да намалява след 1956 г. и тази тенденция се запазва до днес. Въз основа единствено на тази информация е невъзможно да се потвърди до каква степен намаляването на населението е резултат от миграция, защото това е период, в който намалява и раждаемостта. Това обаче е сигурен индикатор, който потвърждава, че изследванията, посветени на движението на хора за този район трябва да бъдат задълбочени в две посоки. От една страна, разширявайки времевия обхват и схващайки депопулацията в района като част от по-дългосрочния процес на урбанизация. От друга, излизайки от ограниченията на чисто икономическите измерения и обяснения на миграцията.

⁶ С. Ч., кмет с. Давидково, интервюиран Иванка Абаджиева.

⁷ Това беше потвърдено многократно в интервюта с много от информаторите.

⁸ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взел интервюто Иванка Абаджиева.

⁹ ж., с. Давидково, около 50 г., взели интервюто Виолета Коцева, Иванка Абаджиева.

¹⁰ Общински план за развитие за периода 2014 – 2020 г. на община Баните, с. 26.

За периода след 1989 г., Илона Томова отбелязва влиянието на етническата политика косвено върху миграционните процеси, упоменавайки действията на отделни политически формации, които целят да създадат постоянен и силен икономически и социален дискомфорт за българските турци и българите мюсюлмани (Томова 2011: 272). В тази линия е и споменатият от Маргарита Карамихова *страх на центъра от финансово замогване на мюсюлманите* в началото на XXI век (Карамихова 2003: 47). Спирам дотук, защото навлизането в темата изисква собствено следващо теренно изследване, а за момента надхвърля задачите на настоящия текст.¹¹

В търсене на работа най-често семействата първо се преместват в по-големия град. Предпочитана дестинация за хората от изследвания регион са градовете Пловдив (на първо място), след това Хасково, Асеновград и Кърджали. София беше цитирана с единични примери и то за млади хора, които са отишли да учат в конкретни университети и специалности. Ако намерят подходяща работа и закупят жилище в града, в който са се преместили, остават да живеят в него. В много от случаите това е първата стъпка към излизането в чужбина и реализацията там. Определящо за решението се оказва липсата или наличието на собствено жилище и разходите около това да се живее под наем в по-голям град.

*Всичко, което отиде в града, на 50% отидоха в чужбина. Не го задоволи това, което намериха в града. Първо отиват там на работа. Виждат, че не е толкова розово. Направиха кредити. Имаха парички, останали от родители едно-друго. Закупили жилища. Но тя, която разбраха, че ако се заробят с тия кредити и тия ипотечи по-лошо. Изчезнаха в чужбина.*¹²

Посоките, които избират, за да се установят са различни. Информаторите цитираха Англия, Германия, Холандия, Испания, Франция, единични семейства има в САЩ, Канада и дори Австралия. Гърция също е сред приемащите държави. Там миграцията е само временна, основно от жени, които работят като болногледачки или домашни помощнички. Пикът на тази временна миграция е около 2000 г. и към момента не намерихме информатори, които да продължават да работят там. Изборът на държавата се предопределя от това какви са възможностите за работа и дали има познати хора, които да съдействат за приемането и по-лесната адаптация в държавата-приемник. Съвсем не

¹¹ Темата е изключително деликатна и рядко някой на място си позволява да отвори дума за това, въпреки че етническите политики са добре проучван въпрос (виж например Русанов 1992). Личното ми усещане тук е, че дистанцията на времето позволява на хората по-открито да изразяват своите възгледи, които са изчистени от емоцията и тревогите на отминалия тежък момент. Настоящите условия биха направили едно подобно изследване много продуктивно. Още повече, че съвременниците на тези процеси са все още по селата и са в активна възраст – 50–60 години.

¹² С. Ч., 57 г., кмет с. Давидково, интервюиран Иванка Абаджиева.

е задължително близки или по-далечни роднини да се установят на едно и също място или дори в една държава. Такъв е случаят на двете деца на жена от с. Давидково. По-голямото, след като завършва гимназия, заминава да учи в университет в Германия през 2004 г. Завършва висшето си образование и се установява там. Второто ѝ дете получава образованието си в България, работи известно време в Пловдив, но заминава за Англия с приятели, за да печели по-добре.¹³

Маргарита Карамихова посочва, че трудовата (временна) миграция може да се дефинира като реакция на активното население и моментно решение за преодоляване на икономическата криза, което ще загуби своята актуалност, след като се оправи положението в България – някога, в неопределеното бъдеще. Отбелязва липсата на ясна стратегия за търсената промяна в населеното място или как точно „да се оправи“ държавата (Карамихова 2003: 61–62). На терен 15 години по-късно картината търпи известна промяна. Временната трудова трансгранична миграция вече е преминала към трайна емиграция. До началото на XXI век все още най-често в семейството пътува един от родителите или пък двамата, а децата е възможно да бъдат поверени на грижите на баба и дядо. Десетилетие след приемането ни в Европейския съюз трудовете трансгранични мигранти са се установили и са изтеглили своите семейства в чужбина.

Наблюдават се промени в нагласите към завръщане. Независимо един от друг, всички хора, с които разговарях, бяха единодушни, че *Който е излязъл веднъж, няма да се върне*. Завръщането продължава да не се вижда като ясна цел, но вече става ясно, че това ще бъде възможно, след като хората излязат от трудоспособна възраст. България е част от Европейския съюз и мигрантите ще могат да се възползват от пенсиите, за които са работили в чужбина. Без изключение информаторите декларираха, че хората се грижат за бащините си домове и не прекъсват връзките с останалите на село свои близки. Ключови моменти за осъществяване на контактите са селските събори и родовите срещи, които стават все по-популярни. Изселниците са част от редица инициативи, които целят облагородяване на населените места. Съвременните комуникационни средства (интернет и фейсбук) улесняват тези процеси. Това засилва надеждата, че все пак хората ще се завърнат:

*Мечтая и вярвам, че Давидково ще го бъде. Надявам се, че освен политиките, а и хората ще погледнем по-трезво на нещата – че не само лука и чужбина, и подредената цивилизация ще ни бъде от полза; че ние си имаме родина и да си подредим нашата къщичка. Да си я направим и да ни е хубаво тука, където сме родени.*¹⁴

¹³ Ж., с. Давидково, около 50 г., взели интервюто Иванка Абаджиева, Виолета Коцева.

¹⁴ С.Ч., 57 г., кмет на с. Давидково, интервю от 2016 г. взето от филм за Община Баните, който може да бъде намерен на адрес в youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=g->

Участието на мигрантите в живота на селото може да се интерпретира през призмата на социалния капитал и нуждата той да бъде поддържан (Bourdieu 1986: 248–251), заради очакванията, че някой ден ще настъпи момента на завръщането. В този момент запазените социални връзки ще бъдат от особено значение – независимо от времевата рамка, в която завръщането ще се случи, хората много по-лесно ще могат да се адаптират отново към средата, от която са излезли. Пеги Левит обръща внимание и на чувството за ценност и значимост на мигрантите в изпращащите общности, което допълнително стимулира тяхната активност (Levitt 2001: 19–20).

Миграцията, децата и младите хора

Следвайки съвременната концепция за хетерогенната природа на миграцията (Naas 2010), освен посочената смесица между политически и икономически фактори, които бяха отбелязани по-назад, е нужно да отбележим натрупването на допълнителни изтласкващи фактори. Сред тях са по-тежките природните условия в планината, ограниченият начин на живот и възможностите за личностно развитие, които предопределят индивидуалните решения. Може би най-значима промяна се наблюдава по отношение на образованието и свързаното с него личностно развитие, като фактор при вземане на решението за миграция – това в настоящето се превръща в основната причина за напускане на родното място. До 1989 г. политиките, ограничаващи свободната промяна на местоживеенето, възпрепятстват това. Хората, които заминават да учат в по-голям град, (често по разпределение) се връщат в района, от който са дошли. Такива примери в района могат да се дадат с учители, медицински специалисти, работници по мините. В този случай миграцията е временна с предварително ясно обозначен момент за завръщане – след дипломирането. С течение на времето, след 1989 г. обезлюдяването на района води до промени в самата образователна мрежа. В процеса към трайна емиграция намалява броят на децата и броят на учителите, а с това намалява и броят на училищата.¹⁵ Поради тази причина са закрити училищата в с. Оряховец и с. Гълъбово.

Към момента двете училища на територията на Община Баните са със статут на средищни и защитени. За учебната 2017/2018 г. в СУ „Христо Ботев“ се обучават 167 деца от 1-ви до 12-ти клас. По данни на директора на

86BQ6nDeTs (последно влизане 12 септември 2019 г.)

¹⁵ През 2007 г. е въведена системата на делегираните бюджети за образованието и съответно училищната мрежа е оптимизирана за цяла България, като броят на училищата е намален. Въведени са средишните и защитени училища, за да не се нарушава правото на достъп до образование на деца в отдалечени и селски райони. В средишните, с осигурен транспорт от бюджета, се събират деца от близки населени места. Защитените училища са тези с маломерни паралелки под 20 ученици. Често защитените училища са и средищни, какъвто е случая и в община Баните.

училището най-много деца са мигрирали в периода 2005–2007 г. От 2005 г. учениците намаляват ежегодно с около 20 деца.¹⁶ За сравнение, когато той е започнал работа като учител през 1993 г., учениците са били 500 и пътуващите от другите села са били много по-малък процент. Класът с най-много ученици е 12-ти – паралелките са били две, но през 2015 г. са събрани в един клас. В първи клас през учебната 2017/2018 г. са влезли 17 ученици. През следващата учебна година 2018/2019 се очакват 10 първолачета. След 2019 г. децата, които би трябвало да влязат в образователната система на територията на цялата община, са единици. След 7-ми клас все по-малка част от децата остават да учат в село Баните. Най-често продължават в градовете Смолян и Пловдив, по-рядко в Асеновград и Хасково.

В ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“, което се намира в с. Давидково през 2017/2018 г. се обучават 39 деца от 1-ви до 7-ми клас, а през 2018/2019 г. са 32. За сравнение, Роза Кънчева – настоящата директорка на училището сподели, че когато е била млада учителка (1986–1987-ма година) учениците са били около 400, а само в начален курс са били 80–90 деца.

Разпределението на децата в двете училища до 7 клас е според близостта на училищата. В с. Баните са обхванати деца от селата Дрянка, Вишнево, Гълъбово, Оряховец и Малка Арда, а в Давидково се събират децата от Загражден и Стърница. През 2019 г. в първи клас директорката на основното училище очаква да се запишат 5 деца – след това деца най-вероятно няма да има.

Децата започват да намаляват още от детската градина. В с. Оряховец през 1990 г. е имало 120 деца в детската градина, разделени в една яслена и 4 градински групи. Това е момент, в който заради многото деца в селото, е била построена нова и по-голяма сграда на училището, което към момента е затворено. По време на теренната работа през месец септември 2018 г. детска градина посещават 18 деца от селото.¹⁷ В другите филиали на градината групите са маломерни с до 10 деца. Значението на образованието като изтласкващ фактор се потвърди и в с. Гълъбово, където училището е закрито през 2006 г. Там младите семейства живеят в селото докато детето посещава детска градина и с навършване на възрастта за първи клас, заминават.

Родителите, които нямат твърде високи доходи по принцип или в случаите, в които един от двамата не може да си намери работа в селото, също предпочитат да се преместят още при започване на училище на децата – преди 1-ви клас. Оставащите са по-скоро единични случаи, които по-късно също излизат от селата, изтласкани от необходимостта и желанието децата им да получат по-качествено и достъпно образование.

¹⁶ Това се вижда и на сайта на училището http://new.soubanite.com/?page_id=12 (последно влизане 12 септември 2019 г.).

¹⁷ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взела интервюто Иванка Абаджиева.

Два са основните моменти, в които най-младите напускат селото заради образованието си. Първият е след 7-ми клас, когато отиват да учат в профилирана гимназия или професионална гимназия (бившите техникуми до около 2002 г.). В с. Оряховец, където, както вече споменах, миграцията настъпва по-късно, най-голямата изселническа вълна е след закриването на училището в селото преди 10-ина години. Тъй като то е било до 7-ми клас, очакванията са били, че децата ще се преместят да учат в СУ „Христо Ботев“ в с. Баните, но това така и не се случва, а училището е закрито.¹⁸

Вторият критичен момент е след приключване на средното образование, особено ако младият човек има желание да продължи във висше учебно заведение. В тези случаи най-предпочитани дестинации са градовете Смолян и Пловдив. Най-голяма тежест при избор на дестинация има желаната за изучаване специалност. За изпращащата общност има значение това, че в много от семействата, родителите взимат решение да мигрират заедно с детето си. На село в най-честия случай те няма как да изкарат достатъчно пари, за да издържат детето си в по-голям град, където трябва да плащат и разходите за образование на детето си.

Хората се научиха на повечко пари и вече започва се едно брожение, една безработица. Децата им трябва да ходят да учат, а те не могат да ги издържат. Решава се, че с едни разходи в града да работят. Беше масово. Една част дори и работа имаха, ама като отидат братовчедите, комшиите – отидаха всички.

[...]

1880 г. видни давидковци са поискали да се направи училище. И са го открили! А ние сега българите ще го закрием! Направо не ми излиза от ума. Толкова ми е гадно. Такава база – вие ще видите. Отиваме си. Опитахме всякакви... Не знам. Не се получава нищо. Но без държавна намеса нещата няма да се случат.¹⁹

Друг информатор допълва:

Тези, които имат деца приети в езикови гимназии, излезнаха с мама и тате. В един момент беше по-изгодно, а и сега е по-изгодно, да вземеш квартира и да идеш с детето си докато учи, а ти да работиш. Вместо да го пратиш само някъде на квартира, а реално тука да стоиш без работа. Така че излязаха мама, тате с детето, покрай ученето. Други пък излезнаха от Оряховец с деца до първи клас, 4–5 годишни. Но пък беше свързано с работата на родителите. Те си намериха работа – в Пловдив да речем имаме 2–3 семейства. Взеха си децата, не ги оставиха

¹⁸ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взела интервюто Иванка Абаджиева.

¹⁹ С. Ч., 57 г., кмет с. Давидково, интервюирал Иванка Абаджиева – казва го с много мъка и отчаяние.

*при баба и дядо, което е хубаво. Колкото и жалко да е, че се обезлюдява, но пък за децата е хубаво. Взеха си децата, но пък си взеха и баба, дядо, да им гледат децата в Пловдив. Та така заради мама и тате от селото излязаха 6 човека.*²⁰

Двете цитирани изказвания показват емоционалната привъзаност към родното място, към семейството и близките хора, отношението към децата като водеща ценност. В същото време много ясно изразяват прагматизма в домакинството, което участва във вземането на решение за миграция.

Важен аспект от проблема е отглеждането и възпитанието на децата извън образователната система. Едно от предварителните очаквания за това изследване беше, че е възможно да има много деца, които са отглеждани от баби или дядовци, докато родителите работят в друг град или най-вече в чужбина. Темата за децата, оставени в България от родители, работещи в чужбина е изключително актуална от няколко години. По нея могат да бъдат намерени няколко публикации, концентрирани върху ефектите, които мобилността на родителите има върху децата (УНИЦЕФ 2014; Грекова et al. 2015). В публичното пространство темата беше засегната широко, когато през 2017 г. беше въведен Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и задържане в образователната система на деца и ученици в задължителната предучилищна и училищна възраст.²¹ Тогава се оказа, че много деца, които трябва да бъдат записани в училище, изобщо не се намират в България и съществува проблем със системата за проследяване на тези от тях, които преминават границите на държавите в Европейския съюз. Според изследването на УНИЦЕФ за децата, чиито родители живеят и работят в чужбина, отдалечаването от техните родители до навършване на пълнолетие представлява риск, който е възможно да доведе до различни последици във физическото и психологическото им развитие. Всички интервюирани педагогически специалисти бяха съгласни, че има значение за децата това, че са отглеждани от баба и дядо. В изследвания район това е била практиката до преди 5–6 и повече години, най-вече защото родителите са предприемали временни пътувания. В настоящето много от информаторите изразиха мнение, че хората не са склонни да си оставят децата. Твърдо доказателство за това мнение може да се намери именно в цитираната практика родителите да заминават с детето си, когато то се премести да учи в големия град. Изтъкнатите причини са основно икономически, но се съчетават с наличието на силна емоционална привъзаност. Разпространена остава и практиката младите хора, докато работят в града (или в чужбина), да взимат със себе си включително бабата и/или дядото (временно или постоянно), за да помагат с децата.

²⁰ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взела интервюто Иванка Абаджиева.

²¹ Това става с Решение на Министерски съвет № 373 от 5 юли 2017 г.

В изследването на УНИЦЕФ област Смолян е посочена като изключение и интересен случай – въпреки високата степен на трудова миграция към чужбина и относително високия дял на деца без родителски контрол, на практика в областта липсват противообществени прояви и като цяло девиантно поведение на малолетни и непълнолетни (УНИЦЕФ 2014: 76). Всички информатори бяха категорични, че децата се променят по-скоро под влияние на градската среда, след като напуснат селото. Това общо схващане се изразява от следния разказ, който също илюстрира силните (родови) връзки между поколенията:

Нашите деца, докато са тука, са съвсем други деца – страхопочитание, уважение. Невероятни деца. Като отидат вече в големите градове, като се съберат с другите деца, вярвайте, че като дойдат още първия срок тука ваканцията – променени! Може даже да не те поздравят. Нашите деца не са се сблъскали с никакви неприятности. Те са наивни. Нищо лошо не може да им се случи. Те толкова по детски разсъждават. Иват тука, споделят си – говорим си. Там явно ги сграбчва друга среда. Другите ученици нахални... – карат ги да бягат от час, а това тука го няма.²²

Директорът на средното училище в Баните сподели, че най-големият проблем по отношение на дисциплината в училище са 2–3 младежи в 11 и 12 клас, на които им се налага да работят и е възможно да изпускат часове. Кметът на с. Давидково от своя страна изразява учудването си, когато новодошлите в селото ромчета я питат, дали децата в училище ще ги бият:

Тука беше най-интересното, защото децата казват – госпожо, ще ни бият ли в училище? Защо бе! Те са добрички. [...] Наще ги приеха добре. Учителите ги приеха добре. Чувстват се добре децата.

Това потвърждава, че конфликтите, включително и на етническа или религиозна основа, не са често срещани между най-младите поколения. Липсата на конфликти може да се разглежда като привличащ фактор към живота на село за млади семейства, които търсят различна от градската среда за отглеждане и възпитание на своите деца. Необходимо е да бъдат положени усилия за превръщането на тези условия в задържащ фактор за местните млади поколения, които да балансират регистрираните негативни тенденции, които ги „изтласкват“ навън.

На първо място това е липсата на среда за най-младите:

Тази година всичките деца от училище са приети студенти някъде. Те като излязат оттука, нямат причина да се върнат. Още повече, че си намират среда. Намират работа. Още повече, ако се устроят така, че да им хареса средата, мястото и работата, нямат причина да се върнат насам. В един момент се оказва, че дори да искат да се върнат, като дойдат за 3–4 дена, техните приятели не са тука. Те нямат среда – кого

²² ж., ок. 60 г., с Давидково, взела интервюто Иванка Абаджиева.

*да търсят и с кого да се срещат. Нашето поколение е най-младото вече. Тези, които са назад останали по някаква причина. Ако са имали възможност, може би нямаше да са тука.*²³

Момче на около 22–23 години, който е учил в местното средно училище споделя *На мен ми писва, ако си идвам всяка седмица*. Има някои приятели в село, но вече повечето са в Пловдив и там той си е изградил собствена среда. Пита *Какво да правя тука!?* в случай, че се завърне. Баща му е работил в Гърция дълго време и са успели с майка му да закупят апартамент в Пловдив, където в момента момчето живее.²⁴

На терен се срещнахме и със студентката Севдалина, която учи фотография в Пловдив. Тя прекарва детството си с баба си и дядо си в с. Давидково до 1-ви клас, когато родителите ѝ я взимат при тях, за да я запишат на училище в града. Момичето с много любов си спомня за времето, прекарано с баба си и дядо си. Това я кара да включи родното място в курсова задача по фотография в университета. Изразява желанието си да се върне, но отново под въпрос остава къде и как би могла да се реализира.

Природните условия и спокойствието не са достатъчно привлекателни, а културният живот на практика е сведен до минимум. Местата за срещи на млади хора се изчерпват с няколко заведения в Баните. Няма кино и театър, а концерти с ограничен репертоар се правят само по време на празника на общината или на селата. Няма възможности и за допълнителни извънкласни занимания на децата със спорт или изкуства.

*Моето внуче, ако трябва да дойде тука в първи клас. Те в момента са в Пловдив. Там ходи на плуване, на гимнастика, на други неща, които тука няма как и няма къде. Миналата година отидоха. Ако трябва да дойде ние ще оцетим детето от това, което дава града като развитие. Вярно, че имаме много предимства – цяло лято е тука. Свободно е, щастливо е и аз тука изчерпвам моите аргументи. За голямо съжаление. [...] Снахата и внучето се преместиха миналата година в Пловдив и това е за доброто на детето. Тя е на 5 години вече, подлежаща е на предучилищна. Когато си създаде контакти с децата, то е ясно, че натам ще върви това дете.*²⁵

Лъч надежда за около 10 години е било съществуването на отбор по хоккей на трева в с. Баните за момичета и момчета. Отборът е носител на множество отличия и купи, които стоят изложени в средното училище. За 2009 г. дори печели няколко приза на Националната федерация по хоккей на трева: клуб с най-голям принос в развитието на хокея на трева; Сиана Инджова е с приз за

²³ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взела интервюто Иванка Абаджиева.

²⁴ взела интервюто Ивет Фандъкова.

²⁵ ж., около 50–55 г., с. Оряховец, взела интервюто Иванка Абаджиева.

най-просперираща млада хокеистка; Баните и Златоград са отличени за общини с най-голям принос за развитието на хокея на трева; в-к „Отзвук“ от гр. Смолян е награден като най-активната медия в отразяването на хокея на трева през 2009.²⁶ За отбора могат да бъдат намерени редица публикации в медиите.²⁷ Специално е изградено игрище за хокей на трева. Към момента на настоящето проучване децата и младежите вече не тренират. Проблем се оказва нуждата от по-сериозно финансиране на отбора, което трудно се постига в толкова малко населено място.

На преден план като следствие от обезлюдяването излизат два големи проблема, свързани с това, което се случва вътре в училище. Първият е намаляването на учителите, тъй като те предпочитат да се преместят, за да работят в по-големи училища. Вторият е свързан с първия и това са затрудненията да се преподава на деца в смесени възрастови групи и сборни класове. Нашата образователна система не предвижда специфични програми и подготовка на педагозите за справяне с тези случаи. В средното училище все още няма такива примери, но в детската градина и основното училище това е реалността, в която учителите работят ежедневно. Това действа като допълнителен изтласкващ фактор за по-младите учители, а по-възрастните ограничава в усилията им да създадат по-атрактивна за децата учебна и извънкласна програма.

*Сега – слети паралелки. Трябва да предадеш два урока – ужасно! Времето не стига. В същото време са малко деца. Много трудно се работи. Преди беше много хубаво. Имаш една урочна единица, трябва да я предадеш, да разбереш децата какво са научили, какво са разбрали и какво не са. Сега – два урока. [...] Прекалено трудно е. Те като кажат – ама вие имате малко деца! Ами имаме малко деца, ама много трудно се работи. Като са повече в класа има едно-две, които да мотивират другите. То сега няма пример. Няма кой да ги увлече.*²⁸

²⁶ „НСА обра годишните награди на федерацията по хокей на трева. От Баните обещаха до две години да разполагат със стадион с олимпийски размери“, публ. в БЛИЦ спорт, 29.01.2010 г., https://blitz.bg/sport/drugi/nsa-obra-godishnite-nagradi-na-federatsiyata-po-khokey-na-treva_51736.html (последно влизане 12 септември 2019 г.)

²⁷ „Славната история на Мечките, родопският отбор, който изкара децата от дискотеките“, публ. в HASKOVONET 31.10.2018 г. <https://www.haskovo.net/news/460972/slavnata-istoriya-na-mechkite-rodopskiyat-otbor-koyto-izkara-detsata-ot-diskotekite> (последно влизане 12 септември 2019 г.); „Треньорът на националите по хокей на трева беше в Чепинци“, публ. в Рудозем днес, 05.11.2013 г. <http://rudozemdnes.bg/Trenyorat-na-natsionalite-po-hokey-na-treva-beshe-v-Chepintsi-po-pokana-na-mestniya-otbor> (последно влизане 12 септември 2019 г.); „Хокей на трева затвори дискотеките в Баните“, публ. в 24 часа.бг на 05.05.2009 г. <https://www.24chasa.bg/Article/103813> (последно влизане 12 септември 2019 г.);

²⁸ Р.К., ок. 60-годишна, директор на основно училище в с. Давидково – Целият разказ е придружен с изразяване на изключителна благодарност към колегите – учители, с които е работила дълги години.

Няколко са стъпките, предприети на ниво община, за да бъдат задържани семействата. Общинският съвет гласува функционирането на детските градини с маломерни групи (под 12 деца) в селата Давидково, Загражден и Гълъбово. В допълнение на това гласува и премахването на всички такси за посещението на градините. Затварянето на детските градини по селата би означавало младите семейства да бъдат *изгонени* (както се изрази един от информаторите ми) и да не остане съвсем никой. Наблюденията ни в продължение на две години водят към допускането, че точно това ще се случи до няколко години, тъй като в най-големите села родените деца през последните години са единици.

За да стимулират семействата с по-големи деца да останат в района, в средното училище е разкрита профилирана паралелка за специалност „Рехабилитация“. Идеята е приета много добре от учениците и родителите – намират го за добър занаят. Това е надежда и за привличане на млади хора и от други райони на страната, защото се търсят специалисти в това направление. Директорът сподели, че за отличните ученици в училището е важно да се подготвят добре в училище за изпитите в университета, а не толкова да учат конкретна специалност. За тези, които нямат ясни идеи дали ще продължат във висше учебно заведение и какво биха учили, е важно училището да дава професия. Част от децата напускат населеното място именно заради желанието да вземат специалност в средното си образование. След няколко години предстои да се разбере дали начинанието е било ползотворно.

Тези мерки за задържане на младите хора не са достатъчни. Дори и учениците да останат до 12 клас, след това те заминават. Първата причина е, че не се предлага работа, която да отговаря на тяхната професионална квалификация, образователно ниво и желание, особено ако и когато завършат висше образование. Младешите, които завършат висше образование не се връщат назад, включително заради ограничените възможности за личностно развитие, които предлагат селските райони. Директорът на средното училище разказа за свои колеги-учители във възрастта 25–30 г., които са изтласкани навън след няколко години работа, заради желанието за допълнително развитие.

Официалните данни, които Община Баните подава, цитират повишаване на коефициента на образованост²⁹ от 33,1 % през 2001 г. до 41,6% през 2011 г.³⁰ Това предопределя нежеланието на по-младите да се занимават със селскостопанска дейност или да работят в гората, което наблюдаваме на терен. Липсва алтернатива за по-квалифицираните специалисти. Надежда за хората идва с развитието на комуникационните и информационните технологии, чрез които *хората могат да си управляват бизнеса и да работят от*

²⁹ Хора с висше и средно образование като дял от общото население.

³⁰ Общински план за развитие за периода 2014 – 2020 г. на Община Баните, с. 28. Данните са изведени от преброяванията на населението през 2001 и 2011 г.

разстояние.³¹ Оставането в града се асоциира с по-леките условия за живот и по-лесната работа, която свършва с прибирането у дома след края на работния ден. В града липсват допълнителните отговорности по отглеждането на животни и насаждения в личните стопанства.

Образува се затворен кръг, в който квалифицираните специалисти са необходими за генерирането на нови идеи за икономическо развитие и по-късното им изпълнение. Районът страда от тяхната липса (или от процеса на изтичане на мозъци), но те не биха могли да бъдат привлечени да се върнат и да работят на село дори и в случаите, в които се разчита на традиционно силните родови връзки.

Ромите

В така описаната ситуация интересен случай представляват ромите. През 2002 г. Маргарита Карамихова констатира, че *ромите в планината остават в плътната сянка на останалите групи* (Карамихова 2003: 35). Теренната работа потвърди това заключение, но към настоящия момент изглежда, че ромите бавно излизат от тази сянка и се еманципират сред останалите. Два примера от терена ме насочват към подобно допускане. Първият беше регистриран през 2016 г., когато в с. Славейно информаторите, работещи в дърводобива, ни разказаха за това, че недостигът на работна ръка принуждава работодателите да наемат роми, които не са от смолянския регион – идват хора от районите на Пазарджик, Велинград. Дали тези работници идват временно на работа или се заселват за постоянно, би следвало да е плод на допълнително целенасочено проучване, но при всички положения те остават „скрити“ за официалните преброявания и предполагаеми местни политики заради трудната им мобилност. Те остават „скрити“ и за погледа на изследвателя, защото повечето имат контакт с местните общности единствено, когато слязат от гората, за да пазаруват в селския магазин. По-голямата част от тях остават да живеят в гората за неопределен период от време.³² За настоящето изследване е от значение това, че те се оказват единствената „свежа кръв“, която се влива сред работниците и застаряващото население.

Вървейки в тази посока стигам до втория пример от терена, който регистрирах през 2018 г. в с. Давидково. Там през последните няколко години са се заселили няколко семейства роми. Едно лято част от тях са дошли да работят в гората, но се е наложило през зимата да бъдат прибрани в селото заради

³¹ Обобщено мнение от няколко интервюта.

³² Такова проучване е важно най-малкото заради социалните въпроси, които поставя съществуването на хора, водещи на практика чергарски начин на живот – откъде идват, имат ли документи за самоличност, децата им записани ли са на училище, ваксинирани ли са и т.н. Значими в тази ситуация са и традиционните негативни нагласи към ромите.

тежките климатични условия и вече са се установили за постоянно.³³ Това се оказват единствените заселници в селото за много дълъг период от време и беше интересно да се наблюдава двойственото отношение към тях. От една страна в поведението и говоренето се виждат проявления на стереотипите спрямо ромите по принцип (Томова 1992, 2013; Грекова, Кирилова и Гологанова 1996). От друга страна, постепенно са приети, защото трудоспособното население намалява, а те работят и помагат. Децата в тези семейства (7 или 8 на брой) се записват в основното училище и по този начин правят възможно съществуването му за момента.

Историята на давидковци, които приютяват ромите и ги „интегрират“ е заснета и в рубриката на БНТ „Малки истории“ през април 2018 г. – „Разказ за добрите хора от село Давидково“.³⁴

*Хората, които са тръгнали да работят, а не да продават и да просят, трябва да им се даде шанс. Точно туй направихме и в Давидково. Затуй бяхме номинирани за достойните българи – взехме си наградата [...] Една група казват, че не е редно, че не трябва в района да има роми. Пък кой ще работи, не знам. Нашите млади ги няма. Няма кой да захранва фирмите. Няма кой да прибира дървесината. [...] Хората искат покрив над главата и децата да ходят на училище, което е най-доброто.*³⁵

Подобно положително отношение изразява и друг информатор:

*Не са лоши деца. Хубави семейства. Родителите им непрекъснато се интересуват. Даже ние имаме случаи с наши местни, които не си плащат купоните за стола. А те вземат ли парите – веднага. Винаги се обаждат. Докато има местни деца в селото, от които не можеш цял месец да си вземеш парите. [...] Много грижи полагат и това ме радва, че и в тях се усеща желанието да научат нещо. Значи тия дечица не са лоши, но защо не са ги обхванали... Може би сега и тая политика за обхващане на всички ученици допринесе.*³⁶

В селото се вижда преодоляването на негативните стереотипи като следствие от по-активното ежедневно взаимодействие с ромските семейства. Заселилите се роми излизат извън разпространената обобщена представа за ромските гета и информаторите сами посочват, че е нужно да им бъде даден шанс за образование и работа. Още повече, че тук те се явяват и единствен шанс за

³³ Изглежда, че този случай не е единичен, защото се чуваха тук-таме реплики, че ромски семейства има и в Загражден, но там няхаме възможност да реализираме включено наблюдение.

³⁴ Може да бъде видян: <https://video.bnt.bg/bg/a/razkaz-za-dobrite-khoroa-ot-selo-davidkovo> (последно посещение 12 септември 2019 г.).

³⁵ С. Ч., 57 г., кмет с. Давидково, интервюиран Иванка Абаджиева.

³⁶ Р. К., ок. 60-годишна, директор на основно училище в с. Давидково.

увеличаване на населението в трудоспособна възраст. Би следвало издирването, описанието и популяризирането на подобни примери в междуетническото общуване да бъде по-широко, за да стане възможно разчупването на стереотипите и овладяването на процесите, свързани с втвърдяване на границите между общностите.

Заключение

Европейският съюз създава условия, които засилват трансграничната миграция и позволяват на семействата не само да работят, но и да се установят в другите държави. Миграционните потоци, които започват като временно решение на кризисната икономическа ситуация в планината през 90-те години на XX в., се превръщат в трайно решение. Това поставя изпращаната общност пред предизвикателствата, свързани с преодоляването на липсата на работна ръка и ограничения набор от възможности за развитие на децата. Така се стига до момента, в който посоките, по които поемат младите поколения се ръководят от образованието на техните деца. Паралелно се затваря кръгът, в който липсата на работна ръка възпрепятства икономическите инвестиции, развитието на културния и обществен живот, а оттам и подпомага отмирането на българското село. Няколко са условията, които биха стимулирали процесите на обратна миграция:

- повече държавни инвестиции в селските райони, които активно и дългосрочно да подпомагат частните семейни инициативи и малкия бизнес;
- осигуряване на по-гъвкави образователни програми;
- обогатяване на културния живот и създаване на привлекателна за младите поколения среда.

За да не изглежда твърде песимистична картината, на която станахме свидетели, ще завърша с примера на семейство от с. Оряховец. Майката разказа своята преживяна история на емигрант и сподели за умората си от работата в чужбина. Със съпругът си решават, че за детето им е важно да знае български и да познава родното място. Затова към момента на срещата ми с тях, те са записали детето в училището в Баните и правят планове за трайно завръщане. В периода на написване и редакция на настоящата статия се оказва, че те не са единствен такъв пример. Дали това не е само етап в процеса на циркулярна миграция, само времето може да покаже.

Приложение 1

Данни от преброяване през 2011 г. за Община Баните, Национален статистически институт – численост на населението и разпределение по възраст

	Общо	0–14 г.	15–29 г.	30–44 г.	45–59 г.	60–74 г.	75–84 г.	85+
ОБЩИНА БАНИТЕ	4923	368	588	797	1324	1241	513	92
С. БАНИТЕ	1072	111	181	220	293	203	49	15
С. ДАВИДКОВО	702	48	44	85	189	215	107	14
С. ОРЯХОВЕЦ	630	41	103	106	163	161	46	10
С. ГЪЛЪБОВО	527	53	91	81	138	106	52	6
С. СТЪРНИЦА	348	26	21	53	95	90	55	8
С. ЗАГРАЖДЕН	345	12	19	42	99	111	51	11
С. ВИШНЕВО	314	24	42	68	83	66	30	1
С. ДРЯНКА	271	24	36	59	82	49	15	6
С. МАЛКА АРДА	247	11	22	33	62	80	36	3
С. ВЪЛЧАН ДОЛ	113	4	8	12	35	42	6	6
С. ГЛОГИНО	97	4	9	10	26	30	16	3
С. КРЪСТАТИЦА	75	7	3	10	18	26	8	3
С. БОСИЛКОВО	54	1	3	2	17	18	12	1
С. ТРАВЕ	44	–	1	3	10	16	10	4
С. СЛИВКА	22	–	–	1	7	7	7	–
С. ДЕБЕЛЯНОВО	19	3	3	2	3	5	3	–
С. ДВЕ ТОПОЛИ	17	–	2	6	2	5	1	1
С. РИБЕН ДОЛ	16	–	–	3	1	7	5	–
С. ПЛАНИНСКО	8	–	–	1	1	3	3	–
С. МАЛКО КРУШЕВО	2	–	–	–	–	1	1	–

Източник: НСИ – Преброяване на населението (1934–2011)

Библиография

- Дечева, М. 2003.** Новият стар път на гурбета. В: Карамихова, М. (съст.) *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век.* София: МЦИМКВ, с. 124–140.
- Грекова, М., Кирилова, А., Гологанова, Н. 1996.** Как циганите присъстват в света на българина, сп. *Социологически проблеми*, № 2, с. 83–98.
- Грекова, М., Минева, М., Денева, Н., Кабакчиева, П. 2015.** *Мобилни хора срещу статични институции.* София: Център за либерални стратегии Фондация РискМонитор.
- Карамихова, М., (съст.) 2003.** *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век.* София: МЦИМКВ.
- Карамихова, М., (съст.) 2006.** *Градиво за етнология на миграциите.* София: Етнографски институт с музей.
- Кръстева, А., (съст.) 2004.** *От етничност към миграция.* София: Нов български университет.
- Кръстева, А. 2014.** *От мобилност към миграция. Политики и пътища.* София: Нов български университет.
- Марков, И. 2015.** *Миграция и социо-културна динамика. Албанците от Република Македония.* София: ИК „Гутенберг“.
- Томова, И. 1992.** Етнически стереотипи и предразсъдъци у българите. В: Русанов, В. (съст.) 1992. *Аспекти на етнокултурната ситуация в България.* Т. I. София: Център за изследване на демокрацията Фондация „Фр. Науман“, с. 77–95.

- Томова, И. 2011.** Етничността и външната миграция на населението в посткомунистическия период в България. В: Хайдиняк, Марко (съст.) *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 257–290.
- Томова, И. 2013.** Нежеланите сънародници: Ромите в България – предразсъдъци и стереотипи, дискриминация и социално изключване (доклад проект REDUPRE).
- Троева, Е., Григоров, В. 2003.** Гурбетчийството в Родопите – минало и настояще. В: Карамихова, М. (съст.) *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век*. София: МЦИМКВ, с. 109–123.
- Троева, Е., Манчева, М. 2011.** Миграции от и към България: състояние на изследванията. В: Хайдиняк, Марко (съст.) *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 17–68.
- УНИЦЕФ, 2014.** *Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина*. София.
- Хайдиняк, М. (съст.) 2011.** *Миграции, пол и межкултурно взаимодействие в България*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия
- Христов, П. (съст.) 2010.** *Балканска миграционна култура: исторически и съвременни образци от България и Македония*. София: Парадигма.
- Bourdieu, P. 1986.** The Forms of Capital, in: Richardson, J (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport, CT:Greenwood, pp. 241–258.
- Cassarino, J.P. 2004.** Theorizing Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. – In: *International Journal on Multicultural Studies*, Vol. 6, No 2, pp. 253–279.
- Elchinova, M. 2009.** Migration Studies in Bulgaria. Scope, Experiences and Developments. – In: *Anthropological Journal of European Cultures*, Vol. 10, pp. 69–85.
- Haas, H. de 2010.** Migration and Development: A Theoretical Perspective. in: *International Migration Review*, 44 (1): 227–264.
- Levitt, P. 2001.** *The Transnational Villagers*. Los Angeles: University of California Press.

Документи

Общински план за развитие за периода 2014–2020 г. на Община Баните, публикуван на: <https://banite.egov.bg/wps/portal/banite/municipality/plans/Plan2> (последно влизане 12 септември 2019 г.).

Решение на Министерски съвет № 373 от 5 юли 2017 г. за създаване на Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и задържане в образователната система на деца и ученици в задължителната предучилищна и училищна възраст.

Ежедневие, с. Дрянка, общ. Баните

На хорото, с. Давидково, общ. Баните

На празник, с. Давидково, общ. Баните

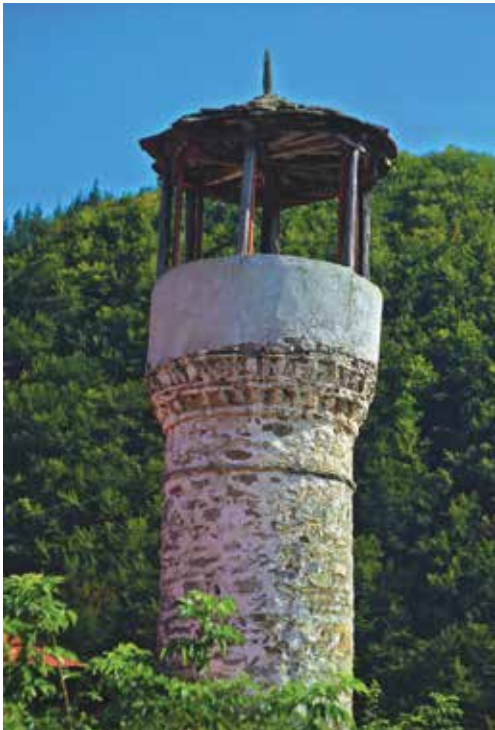
Поминък, с. Оряховец, общ. Баните

Лавандула, с. Оряховец, общ. Баните

Да отключим храма, с. Давидково, общ. Баните

Джамията, с. Малка Арда,
общ. Баните

На заник, с. Давидково, общ. Баните

Над селото, изглед от общ. Баните

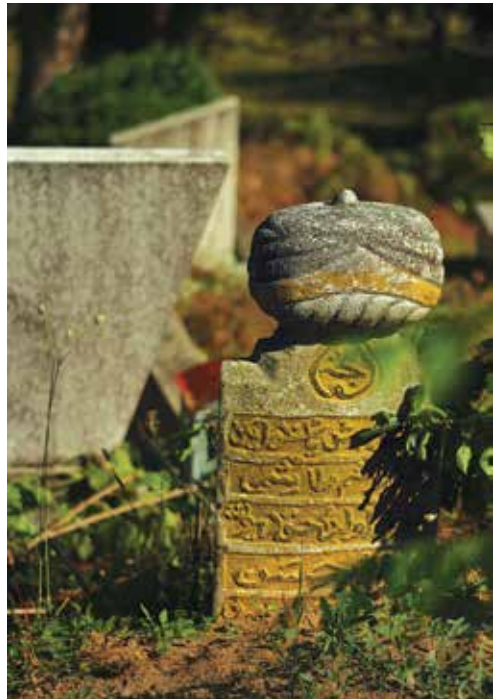
Делник, с. Дрянка, общ. Баните

Домашно стопанство,
с. Стърница, общ. Баните

Селото, с. Гълъбово, общ. Баните

Надгробен паметник,
с. Давидково, общ. Баните

Самотното дърво, общ. Баните

На раздумка, с. Давидково, общ. Баните

Назад в миналото, изложба в с. Давидково, общ. Баните

Архивите разказват, с. Давидково, общ. Баните

Грижа, с. Малка Арда,
общ. Баните

Игри на улицата,
с. Малка Арда, общ. Баните

На работа, с. Дрянка, общ. Баните

Шивачка, с. Дрянка, общ. Баните

Разговор, с. Давидково, общ. Баните

Самодейна група с. Стърница на събора в с. Давидково, общ. Баните

Семейство, с. Дрянка, общ. Баните

Дар, с. Стърница, общ. Баните

Работа в градината, с. Гълъбово, общ. Баните

Постижения в спорта, с. Баните, общ. Баните

Изобретателност, с. Дрянка, общ. Баните

Да живееш с гората, с. Стърница, общ. Баните

Спомен за село

Българска
Първо издание

Съставител *Виолета Коцева*

Рецензенти *проф. днк Веселин Тепавичаров, доц. д-р Илия Илиев*

Дизайн на корица *Антонина Георгиева*

Формат 70x100/16
Печатни коли 8

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg